

LA REVISTA RIUTORT I LES AVANTGUARDES ARTÍSTIQUES A SABADELL, 1956-1965¹

ROSSEND LOZANO I MOYA

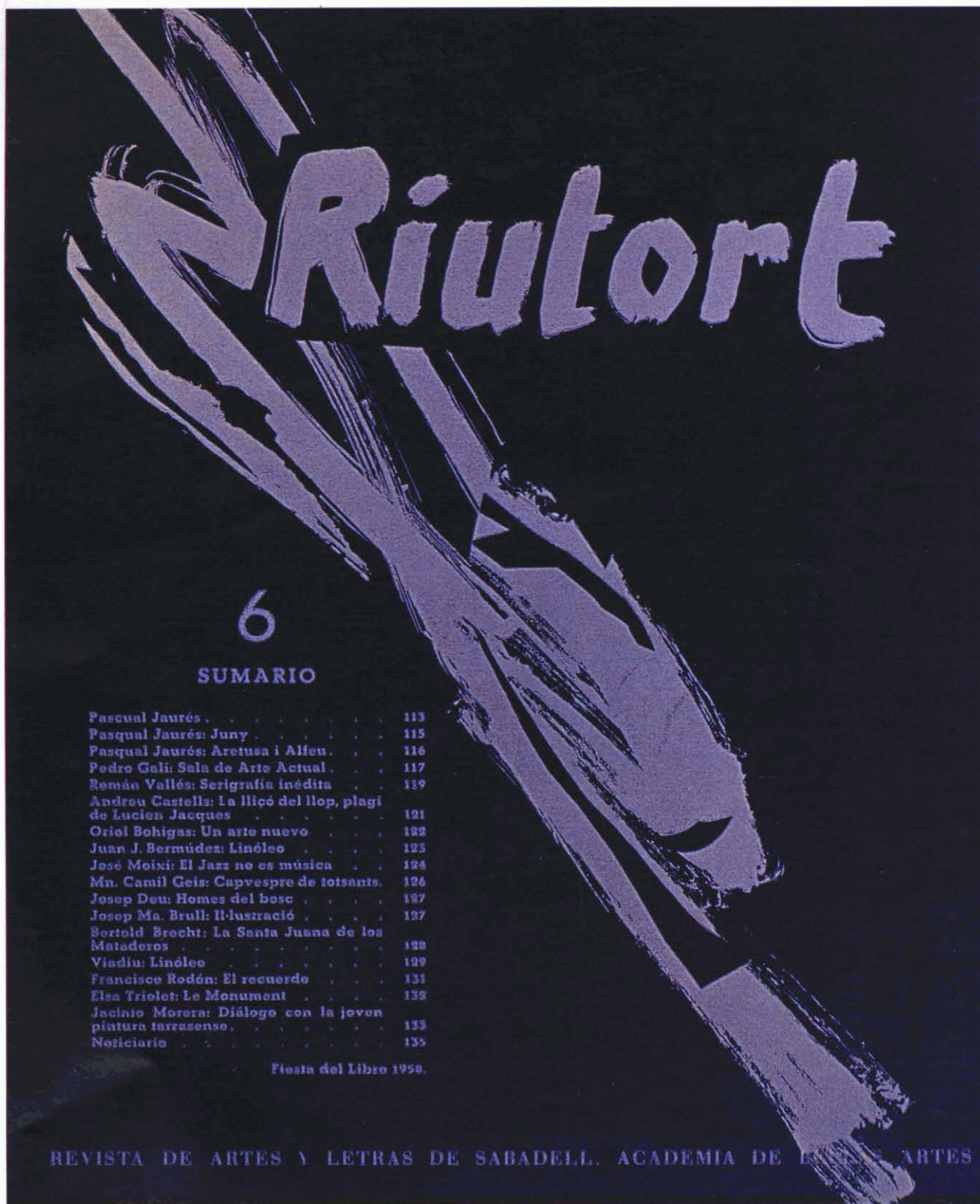
FOTOGRAFIA 1. Logotip de Riutort. (ARMC).

En un principi, la finalitat d'aquest estudi que ara es presenta era fer el buidat de la revista *Riutort*. Però també un objectiu fonamental era buscar explicacions, arguments i proves sobre l'arribada de les avantguardes a la ciutat. Ha estat molt grat comprovar que les nostres expectatives són francament sobrepasades per la documentació i la magnitud d'aquesta publicació en l'equador de la dictadura franquista. Una revista que s'haurà de revaloritzar en el futur i de la qual ens atrevim, de moment, a formular les proposicions següents.

- La revista *Riutort* neix amb la intenció d'agrupar persones preocupades per temes artístics, tot i que té una vocació inicial àmplia, interessada per molts aspectes de la cultura. Intenta evitar un to localista o provincià; per tant, alterna informacions i activitats locals amb problemàtiques artístiques i culturals molt generals. Per a tal finalitat compta amb la participació d'un bon grup de col·laboradors del món de la cultura a Catalunya i té contactes amb importants personalitats, galeries i grups de l'època. Així, aquesta producció d'àmbit local no és limitació per a l'elaboració de productes

¹ Aquest article és el resum d'un treball d'investigació de doctorat que l'autor va presentar a la Comissió de Docto-

rat del Departament d'Art de la Universitat de Barcelona el setembre de 1998.

FOTOGRAFIA 2. Coberta del número 6 de Riutort. (ARMC).

Edición especial,
dedicada al arte y a los escritos de los niños de Sabadell y comarca,
conmemorativa del Primer Centenario
de la
Caja de Ahorros de Sabadell (1859-1959).

Fiesta del Libro, 1959.

FOTOGRAFIA 3. Coberta del número 12-16 de Riutort, dedicat al dibuix infantil. (ARMC).

culturals de qualitat. A més de la intencionalitat en el contingut i orientació de la revista, podem observar la gran preocupació per presentar-la molt acurada pel que fa a la forma i al disseny, cosa que li dóna un valor afegit quant a producció d'arts gràfiques.

- Podem constatar que *Riutort* neix amb una vocació de pluralitat i discussió que es manté fins al final, però es decanta majoritàriament en defensa de l'informalisme i de la pintura d'acció posterior. Els objectius primers de la revista com l'agrupació i plataforma d'opinions o la regularitat en la seva elaboració es mantenen sistemàticament al principi, però progressivament perd l'empenta inicial.

- D'altra banda, si bé no es pot dir que hagi quedat en la memòria cultural com una revista de primera línia, recull puntualment i al dia els esdeveniments més importants de la vida artística. Alguns dels seus articles no només eren de plena actualitat al seu moment, sinó que s'haurien de tenir en compte com a punts de referència, posem per cas l'article de Juan-Eduardo Cirlot sobre les planimetries de Vila Casas, l'article de Cirici Pellicer sobre el Grup Gallot i la pintura d'acció i gest; o l'article de Bohigas sobre el futur de l'art.

- El fet del naixement i el manteniment d'una revista com *Riutort* posa de manifest l'existència d'un ambient, d'unes persones, d'activitats i de la infraestructura necessàries per a donar lloc a la seva publicació el 1956. Per tant, es tracta de l'inici d'un projecte, però també es tracta de la culminació de l'esforç, durant anys anteriors, d'unes persones i de les circumstàncies d'un moment històric poc documentat i massa simplificat fins ara. No podem menysvalorar, però, el paper decisiu de la figura d'Andreu Castells que, tant per les fonts consultades com per nombrosos testimonis orals, queda demostrat que és la figura que agrupà moltes d'aquelles persones i va fer possible tant el projecte *Riutort* com d'altres iniciatives. Al seu costat, amb un treball més a l'ombra, però no menys important, David Graells, el seu cunyat, un tàndem motor de *Riutort*. És per això que estem en condicions d'afirmar que la revista *Riutort* és un document que ens il·lustra la introducció de l'avantguarda a Sabadell. A més, és en si mateixa una

manifestació que es concreta amb articles i il·lustracions d'aquestes tendències.

- En aquesta línia pensem que Gallot és la culminació, el 1960, d'un procés que arrenca entre 1945-1950, en el qual es consoliden uns artistes i unes tendències a la vida cultural de la ciutat, emmarcades en el context català, sense perjudici per la nostra part, d'altres artistes o tendències. En aquest procés de formació i consolidació de l'avantguarda a Sabadell, *Riutort* desenvolupa un paper molt important perquè no es limita a una publicació sinó que agrupa un sector d'opinió tant dintre de l'Acadèmia de Belles Arts com de l'ambient cultural de la ciutat i estableix connexions amb la cultura catalana d'aquells anys.

- *Riutort*, en parlar de la seva època, és una font secundària d'informació per al treball historiogràfic, però donada la seva implicació i imbricació, pot ser també considerada i utilitzada com una font primària en la investigació històrica.

- Creiem que podem demostrar que l'època que va de 1945 a 1960 registra una gran activitat de transformació i transició a la ciutat entre les tendències existents abans de la Guerra Civil i les segones avantguardes; per tant, les primeres sembla que no van arribar a manifestar-se plenament. A més a més, la Dictadura va incidir en la manca de llibertat de *Riutort* per desenvolupar obertament el seu pensament i el català com a vehicle d'expressió i comunicació amb els seus lectors, a més d'estar sotmesa a la constant arbitrarietat de la censura durant tota la seva existència.

- Per finalitzar aquesta introducció, ens agradaria afegir que, quan en una ciutat de comarques hi ha un important esdeveniment, segurament per a la ciutat tindrà una transcendència molt gran, menor que l'impacte que produiria d'haver-se esdevingut a Barcelona. Però a vegades, només pel fet de desenvolupar-se a Barcelona, hi ha esdeveniments més ben recollits i documentats per la historiografia que aquelles fites comarcals. Pensem que es pot produir així una distorsió, no una negligència històrica, perquè nosaltres no acusem ningú, però sí una manca d'informació dels fets i del seu estudi que simplifiquen en excés la història de Catalunya en detriment d'algunes zones geogràfiques.

UNA VISIÓ DE CONJUNT

SOBRE L'EDICIÓ

La revista no va tenir mai un gran tiratge (exceptuant el núm. 12-16); però s'ha de pensar que 200 exemplars no era un tiratge inferior per exemple al de *Dau al Set*, encara que aquesta va sortir uns anys abans i editava entre 100 i 150 exemplars. *Ariel* va arribar a 700 exemplars, i no parlem ja d'altres edicions semiclandestines, però de gran importància a l'època, com algunes referenciades per Joan Samsó² a la seva obra sobre *La cultura catalana*. Així doncs, en aquest sentit d'edició, *Riutort* està al mateix nivell que algunes de les més reconegudes publicacions més o menys contemporànies.

Pel que fa a l'edició gràfica, se n'ha pogut comprovar l'actualització, gran qualitat de muntatge i impressió. L'atreviment d'algunes solucions i l'equilibri entre espai, il·lustració i text són mostra d'un gran domini i gust. A l'exposició que l'Alliance Française li va dedicar a Sabadell, entre el 5 de setembre i el 3 d'octubre de 1998, als seus locals del carrer de Sant Joan, van qualificar els seus números com a «*veritables obres mestres*».³ Tant en aquesta exposició, com en paraules del mateix Andreu Castells, són els famosos Almanacs de les Arts de 1924 i 1925 els referents immediats de la factura de la revista. Nosaltres no hi estem del tot d'acord. Pensem que també la revista sabadellenca *Ars*,⁴ de 1914-1915, posant-la al costat i comparant-les evidència una relació molt gran. I no només en la factura, sinó també en la concepció del seu paper a la ciutat, del seu contingut variat i del seu gran reconeixement pels contemporanis. Andreu Castells coneixia molt bé aquesta revista i la seva qualitat. Però això, lluny de ser cap problema a la nostra valoració, és un element definidor de les seves arrels, tant en continguts com en disseny i motivacions.

² Joan SAMSÓ (1994). *La cultura catalana: Entre la clandestinitat i la represa pública (1939-1951)*. Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

³ Alliance Française (1997). Catàleg: *Expositions 97-98*, Sabadell.

⁴ Sobre aquesta revista hi ha un treball de doctorat de l'autor d'aquest article, encara inèdit, que està dipositat a

L'HERÈNCIA REBUDA

A més dels punts de contacte que podem establir a partir dels artistes i les obres que ja recull ara el MAS (Museu d'Art de Sabadell) amb la seva permanent 1875-1936, sembla poder establir-se un fil conductor en la cultura artística produïda a la ciutat entre aquella joventut de 1915 i la d'aquesta dècada dels anys cinquanta. En diferents moments s'ha fet referència al paper que aquells joves «rebels» van desenvolupar promocionant la revista *Ars* o activitats com l'exposició d'"Art Nou" a la ciutat, en plena efervescència noucentista, davant les posicions més academicistes de l'Acadèmia de Belles Arts de Sabadell en aquells anys. Aquella exposició va tenir un gran ressò a la ciutat i als diferents mitjans de comunicació barcelonins, els quals li donaven una més àmplia propaganda. La participació en aquells moments del poeta Joaquim Folguera, Santiago Segura, Eugeni d'Ors (Xènius), o de Torres-Garcia ens fa pensar, amb la perspectiva de la nostra distància, que no es tractava d'una activitat gaire localista o provinciana. El 1915 no es pot parlar d'avantguarda a la ciutat, però sí d'una actitud. Poc després, Torres-Garcia farà un gran gir a favor de l'avantguarda, encara que també ho acabarà fent Eugeni d'Ors en sentit contrari. La Colla de Sabadell, amb Francesc Trabal o Joan Oliver, van mantenir aquest to gens academicista. Malgrat tot, no es pot parlar d'"avantguardes".⁵ Els ascendents i la influència, tant d'abans com de després de la guerra, serà primer de Mir o Gimeno i Clarà, i en un àmbit més local de Vila Cinca. Després serà la influència de Vila Arrufat, Vila Puig o Durancamps que, obertament, sobretot l'últim, havien manifestat la seva visió de l'art. Aquests artistes, junt amb altres més joves com Màrius Vilatobà o Camil Fàbregas, seran part de la continuïtat entre l'abans i l'immediat després de la Guerra Civil.

Artistes dels anys cinquanta com Andreu Castells, Raimon Roca, Joan Vila Casas, Baldiri Miró,

l'Arxiu Històric de Sabadell (AHS).

⁵ Hem de pensar que aquest article no tracta sobre el terme teòric d'avantguardes o de l'avantguarda, però l'hauríem de fer servir amb la més generosa amplitud, fins al punt que comenta Joan Brossa, per al qual l'avantguardisme és una "actitud vers la vida".

Vicenç González Montpart, Joan Vila Plana, Antoni Angle i altres, van créixer i es van formar en la immediata postguerra sota la influència dels mestres de l'Acadèmia. El 1945 l'Acadèmia convocava plans de formació i beques on participaven artistes com Antoni Angle i Manuel Duque, que després formaran part del Grup Gallot. Entre 1953 i 1955 es van organitzar les setmanes del jove, en què es donarien a conèixer més artistes. Durant aquells llargs anys quaranta va madurar aquesta joventut, que donà lloc a diferents posicions i tendències a la dècada següent.

L'herència rebuda, també amb importants ascendents sabadellencs al món de les arts gràfiques, com Sallent, va ser molt variada i ferma. El resultat de tot plegat va arribar als anys cinquanta, amb l'apropament d'alguns grups cap a les noves tendències europees i un retrobament ideològic amb les primeres avantguardes. D'aquestes, malgrat no haver trobat ressò abans de la Guerra Civil, sí que n'eren conegudes les tendències i els artistes.

LA SEVA CONTEMPORANEÏTAT

La manca d'informació i l'aïllament va ser la tònica dels primers anys de la postguerra, però progressivament també van anar entrant idees noves, llibres, revistes clandestines i semiclandestines.⁶ A finals dels quaranta es van iniciar els viatges a París, beques a la Llotja, xerrades i tertúlies, un ambient d'inquietud que s'accentuà progressivament a tot Catalunya. I Sabadell no n'era cap excepció, com tampoc no ho era Mataró, Granollers, Vic o altres poblacions. La influència de Fautrier, Dubuffet, Nicolas de Staël, i tota la pintura europea i americana que arribava a través de França, anava penetrant entre aquella joventut. Andreu Castells va viatjar a París a principis de 1949, Vila Casas hi va anar el 1950 i Sebastià Gasch es va desplaçar a Sabadell per

⁶ Parlant amb el pintor Joaquim Montserrat ens ha comentat l'arribada d'informació a través de publicacions com *Revue de l'Art Actuel* o *Cimaise*, entre d'altres, dels anys 1954, 1955, 1958 i 1960. Revistes que el pintor conserva a la seva biblioteca i que ens ha deixat consultar com a mostra d'aquelles influències.

⁷ Josep BENET (1995). *L'intent franquista de genocidi cultural contra Catalunya*. Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

assistir a l'acte d'acomiadament. També Alexandre Cirici Pellicer va anar a Sabadell el mateix any per parlar de Picasso. El 1950 s'organitzà el Primer Saló de Arte Actual, el 1952 s'organitza el segon i el 1953 la Primera Biennial, un ambient i una activitat cada vegada més intensa.

Cadascun dels artistes d'aquella generació, la del silenci com han dit alguns, va prendre posició davant els esdeveniments de la vida pròpia i del món cultural, social i polític, que lògicament estava mediatitzat per la dictadura. Josep Benet, en un estudi de 1995, ens marca les línies d'actuació del règim vers la cultura catalana, i ho qualifica de «genocidi»;⁷ només cal remetre's a l'obra. També el llibre col·lectiu presentat per Xavier Barral sobre l'art de l'època del franquisme a Catalunya abunda sobre l'art de l'època; i en un altre estil, i amb altres objectius (encara que a alguns no els agrada), Ignasi Riera parla d'*Els catalans de Franco*. Des d'una perspectiva encara més allunyada, Néstor Luján ja parlava també dels anys quaranta.⁸

Es va anar construint una xarxa de comunicació i contacte entre moltes persones que s'oposaven al règim, o que simplement en dissentien, i que tenien iniciatives i objectius artístics diferents als oficialment establerts i reconeguts. Escriptors i artistes com Carles Riba, Joan Oliver, Josep Maria de Sucre o Sebastià Gasch eren algunes de les personalitats amb les quals es connectava aquest grup de Sabadell i que servien de pont amb l'herència cultural catalana d'abans de la guerra. També altres una mica més joves com Joan Brossa, M. Aurèlia Capmany, Palau i Fabre, Cirici Pellicer o Joan Triadó contribuïran a la dinamització de la cultura que arrenca de la nova situació. Més encara, hem descobert que aquests circuits de comunicació, centralitzats moltes vegades sobre les figures més representatives i actives de la cultura catalana d'aquells moments, connectaven amb alguns nuclis comar-

dia de Montserrat.

⁸ Sobre altres aspectes historiogràfics tenim l'imprescindible treball d'Andreu Castells *Sabadell. Informe de l'oposició*, encara que també hi ha articles a la revista *Arraona* i altres publicacions (investigacions, tesis doctorals i tesines) de Jordi Calvet, Rafael Luque, Martí Marín, Josep M. Benaul, Carme Molinero, Angelina Puig i altres força lligats, pel context que ens en donen, al tema que tractem aquí.

cals. Així com també cada vegada trobarem més artistes exposant a Barcelona. En una entrevista recent que s'ha pogut fer a Lluís Terricabres, impulsor d'una important tertúlia que durà trenta anys a Mataró, "El Racó", amb un ventall de personatges invitats que només es pot creure després de veure el llistat!, vam poder constatar que no coneixia l'Andreu Castells. Ignorem de moment, perquè no hem trobat documentació, si el senyor Castells coneixia l'activitat d'en Terricabres a Mataró. Pensem que no. Altres pintors amb els quals sí que s'ha parlat, com Jaume Mercadé o Raimon Roca, tampoc no el coneixien. Tots tenien coneguts i fins i tot amics comuns, però de qualsevol manera, el contacte es produïa més entre els ambients i personalitats de la capital i altres poblacions i nuclis de comarques que entre aquests nuclis.

Constatem doncs un ambient, unes condicions socials i culturals que afavoreixen, dins les dificultats que comportava el règim, iniciatives que cercaven la creativitat, la crítica, la defensa de la cultura catalana, la recerca de nous mitjans expressius, la pretensió d'escapar-se dels estrictes marges de la cultura oficial, el compromís amb el moment històric que es vivia, etc. És dins d'aquest ambient que sorgeix primer la idea, el 1950, i després la materialització del projecte, el 1956, de la revista *Riutort*. No es tracta d'un fet aïllat; es tracta d'una empresa més de la gran quantitat de projectes i iniciatives que constantment es desenvolupaven arreu de les terres catalanes.

Sembla clara, com alguns autors diuen, una continuïtat i una ruptura. Hi ha unes activitats i unes persones que connecten amb les influències del passat impressionista clàssic i acadèmic. També hi ha altres tendències i artistes, menys reconeguts oficialment després de la guerra pel seu posat catalanista, que connecten amb l'últim Noucentisme republicà que la Generalitat va fomentar i protegir. Però les avantguardes sembla que no van arribar a reeixir abans de la guerra, i menys encara en alguns nuclis comarcals. Es recuperen com a actitud coincidint amb l'empenta de l'expressionisme abstracte i de l'informalisme. Només l'expressionisme, tan coratjosament defensat per Sebastià Gasch al núm.

1 de *Riutort*, es manifesta en aquests àmbits com a tendència recuperada de les primeres avantguardes, amb obres i artistes de diferent temperament i objectius. Al mateix núm. 1 de *Riutort*, Castells ja defensava aquella onada de renovació que s'estenia entre molts dels joves artistes que s'anaven incorporant al món de l'art. És en aquest marc teòric i d'activitats que *Riutort* apareix, amb voluntat explicitada i plural d'aplegar diverses visions, però també amb una posició clara de suport a aquestes noves tendències estètiques.

Cal destacar que, entre altres persones, Andreu Castells mantenia relació amb alguns membres del grup Dau al Set, sobretot amb Tharrats, amb el qual intercanviava molta correspondència, amistat i activitats. A l'exposició organitzada pel Centre d'Art Santa Mònica sobre aquest grup i aquella època "Dau al Set. El foc s'escampa", del 21 de setembre al 8 de novembre de 1998, es van poder veure molts artistes i personalitats que van col·laborar també amb *Riutort* i les seves activitats. L'any 1956 va fer creu i ratlla a la revista barcelonina i va ser l'any de l'aparició de *Riutort*.

LES APORTACIONS DE LA PUBLICACIÓ

La revista recollirà diversos punts de vista en conjunt, reflectirà les preocupacions més capdavanteres dels moments que els tocà viure. No ens podem conformar a acceptar la publicació com una aportació comarcal més i prou; a *Riutort* s'aporten reflexions i opinions d'última hora que realment la col·loquen en un lloc precursor que mai no se li ha donat dins la historiografia artística catalana, segurament per desconeixement. Intentarem demostrar la nostra afirmació posant com a exemple tres articles fonamentals. Comptem amb un impressionant article d'Oriol Bohigas, "Un arte nuevo",⁹ en què es parla, d'una manera clara i concisa, de la mort de l'art, i no es tracta aquí del joc o la provocació dadaïsta, encara que prové d'allà; es tracta de proposar un art que només té sentit com a recerca. Es tracta d'una proposta que encara avui dia és plena de vigor i provocadora de polèmiques fonamentals al món artístic.

⁹ *Riutort* núm. 6, maig de 1958.

Quan ningú no en parlava encara, Juan-Eduardo Cirlot va aparèixer amb una crítica: “Las planimetrías de Juan Vila Casas”. Utilitzava un concepte encara en elaboració a Europa:¹⁰ la nova objectivitat. No es tracta aquí de ser més o menys sensible, que ja demostra J.É. Cirlot que ho era; es tracta de veure l’elaboració d’un terme, d’un nou concepte. Es tracta de la creativitat al món de la crítica, idees i conceptes que aniran prenent embranzida i que, sense atrevir-nos de moment a adjudicar-li’n la invenció, deixa palesa la profunditat i l’actualitat de les reflexions que es feien des de la revista.¹¹

El tercer article al qual fem referència és el de Cirici Pellicer “Unos limbos y un cielo”.¹² És un article a propòsit de les activitats del Grup Gallot. Amb la perspectiva actual, i després de veure el ressò històric del grup sabadellenc, cal dir que no s’ha fet justícia a l’aportació que el grup va fer en aquell moment. Va ser la primera gran contestació que l’informalisme triomfant català va tenir a casa seva. Parlant amb Joaquim Montserrat, que n’era membre, ens confessa la seva oposició a aquella actitud, quasi mística, del procés i la posada en escena de la matèria informalista. Per tant, si en aquest últim cas no és tan important l’article, sí que ho és el que aquest article referencia.

Lògicament, la revista no es limita a aquests tres articles que, modestament, considerem molt representatius de la publicació. Diàlegs, polèmiques, ressò d’exposicions tant locals com de l’exterior, dibuixos originals especialment fets per a la publicació, etc. La revista també recull problemàtiques científiques, cinematogràfiques, d’art dramàtic, literàries... Sense anar més lluny, el número d’homenatge a Carles Riba i dedicat a la jove poesia catalana va provocar una forta polèmica, documentada a l’Arxiu Riutort, Marc Castells (a partir d’ara ARMC) i en què *Serra d’Or* va arribar a prendre-hi part. Però l’interès del nostre treball se centra en la seva aportació a les arts plàstiques.

¹⁰ *Riutort* núm. 11, gener de 1959.

¹¹ Potser cal separar el concepte de «nova objectivitat» del grup alemany de 1918, i aproximar aquest terme que fa servir Cirlot al concepte que estava naixent de nou realisme a Europa.

¹² *Riutort* núm. 33, setembre de 1960.

BREU HISTÒRIA DE RIUTORT

La història de *Riutort* s’inicià a principis dels anys cinquanta, concretament al caliu de l’organització del Primer Saló de Arte Actual organitzat per l’Acadèmia de Belles Arts de Sabadell entre el 25 de novembre i el 7 de desembre de 1950. En aquell moment, Ramon Folch i Andreu Castells van tenir diversos contactes amb la Junta Directiva de l’Acadèmia, dirigida per Andreu Flaqué, però no es va poder materialitzar la idea que tenien de revista “aleshores els visats per poder tirar endavant una publicació, com es pretenia que fos la nostra revista, eren molt difícils d’obtenir, i l’afèr es deixà córrer amb vistes a un temps millor”.¹³ Les condicions apropiades —el que significa que no es va abandonar la idea— es van produir uns anys després, coincidint amb la nova direcció de l’entitat per part de Jaume Massagué Camps i l’entrada a la Junta d’Andreu Castells a la tardor de 1955 i de David Graells el febrer de 1956. El setembre del 56 ja tenien fet i editat el número 1.

Andreu Castells i David Graells van constituir una ponència dins l’Acadèmia que s’encarregaria de la selecció i edició de la nova revista, que “tindria la missió de coordinar la inquietud local amb la forana i tindria com a primera obligació fer sortir del clos de les quatre parets [de] l’Acadèmia de Belles Arts una ressonància artística i intel·lectual més d’avui que d’ahir i menys rural que universal”.¹⁴

Però tornem per un moment a aquesta exposició perquè resulta prou interessant. L’Acadèmia presenta el *Primer Saló de Arte Actual* (1950) amb una intenció de “divulgación”, citant des dels veterans amb “teorías tímidas y monótonas de algunos de los llamados impresionistas coterráneos” fins als més joves. Hi participaren 22 artistes amb 34 obres. L’exposició es presentava junt amb una xerrada el dia 29 de novembre, a les 10 del vespre, al local de l’Acadèmia amb el títol *Exposicions d’art i exposició d’ismes*, a càrrec del Josep Maria Garrut. Els artistes participants van ser els següents:

¹³ *Arxiu Riutort, Marc Castells*, núm. 1, pàg. 9 (a partir d’ara ARMC). Aquest arxiu és el conjunt de materials, cartes privades, fotografies, originals, etc. que va utilitzar Andreu Castells per fer la revista *Riutort*. Va ordenar-ho tot en uns volums que en Marc Castells, el seu fill, ha anomenat així.

¹⁴ ARMC, núm. 1, p. 10.

TAULA 1. *Artistes participants en el Primer Saló de Arte Actual**Pintura i Dibuix*

Marc Aleu	"	[amb] <i>Nocturn</i>
Ismael Balany	"	<i>Mot d'ase</i>
Rafael Benet	"	<i>Nenes</i>
Salvador Dalí	"	[4 obres]: <i>La Venus de Portlligat, retrat, Pintura, Pintura</i>
Jean Helion	"	<i>Pochoir</i>
Manolo Hugué	"	<i>Dibuix</i>
Miquel Ibar	"	<i>Laya</i>
Wasily Kandinsky	"	<i>Traslació</i>
Jaume Mercadé	"	[2 obres]: <i>Paisatge, Paisatge</i>
Jordi Mercadé	"	[2 obres]: <i>Bodegó, Pintura</i>
Joan Miró	"	[2 obres]: <i>Composició, Pintura</i>
Josep Mompou	"	[2 obres]: <i>La Rambla: el Liceo, Cerámica y libros</i>
Jaume Muxart	"	[2 obres]: <i>Nadal, Ocells</i>
Pablo Picasso	"	[2 obres]: <i>Café concert, Dibuix</i>
Joaquim Sunyer	"	<i>Noia de l'ànec</i>
Joaquim Vaquero	"	[2 obres]: <i>Aprisco, El bany</i>
Miquel Villà	"	[2 obres]: <i>La caseta del bosc, Vaques</i>

Escultura

Carles Collet	"	[2 obres]: <i>Relleu, Tramuntana</i>
Pablo Gargallo	"	<i>Sesta</i>
Manolo Hugué	"	<i>Muchacha</i>
Quera Tisner	"	<i>Testa</i>
Joan Rebull	"	<i>Cap de càntir</i> ¹⁵

Com es pot comprovar, l'interès a ressenyar aquesta exposició és per fer veure quin possible ambient existeix el 1950 a la ciutat. Els pintors que hi participen, la xerrada, la presentació que fa l'Acadèmia de l'acte, etc., ens fan pensar en un treball al darrere que ha fet possible aquesta manifestació i aquest enfocament. Es tracta també d'un inici de dècada que donarà moltes més possibilitats que l'anterior.

Després de molta correspondència, col·laboracions, treball, etc., surt el núm. 1 de *Riutort*, com és previsible, en unes condicions polítiques totalment hostils. Com corresponia a l'època, ja s'ha-

vien tramitat els permisos oportuns a la Delegación Local del Ministerio de Información y Turismo, però sembla que no van servir de gaire. També se'ls va comunicar l'aparició de la publicació i se'ls va enviar un exemplar a la *Revista de actualidades, arte y letras*, coneguda per *Revista*, aprofitant la cordial relació establerta per mitjà d'un dels seus redactors, Joan Josep Tharrats. La *Revista* va fer un petit comentari per posar de manifest l'empenta dels nous joves, fent referència a la qualitat de la impressió "como ya es tradicional en Sabadell",¹⁶ relacionant-la amb la gran qualitat dels famosos *Almanacs de les arts* editats els anys vint. Es va actuar de la mateixa manera amb *Destino*, la qual en va fer referència al número del 27 d'octubre, però casualment l'endemà els inspectors funcionaris del Ministerio de Información y Turismo van segrestar el *Riutort*.

El primer número va iniciar un llarg pelegrinatge per la censura que no va acabar fins el 24 d'abril de 1957. La resta de números van tenir un procés de censura més rutinari, encara que constant. La inspecció, després de segrestar els fascicles del primer número a les llibreries i a la Impremta Minerva, on es confeccionava, desplega la seva ostentació de burocràcia inoperant. Es presenten a la impremta, fan un acta, amb data de 2 de novembre de 1956, en què es determina la manca de llicència, es fa un expedient contra la impremta per activitats il·legals i és sancionada el 2 de desembre amb 2.000 pessetes de multa. Segons Andreu Castells aquest tràmit ja havia estat fet a la Delegación Local de l'esmentat ministeri, però segurament mancava algun "segell o vistiplau". De qualsevol forma, el director de l'Acadèmia de Belles Arts va cursar ell mateix una segona instància amb data de 14 de novembre amb gran concreció i detallant el periodista col·legiat responsable de la publicació. La informació reclamada intentava un control exhaustiu. Però el permís no va evitar la multa.

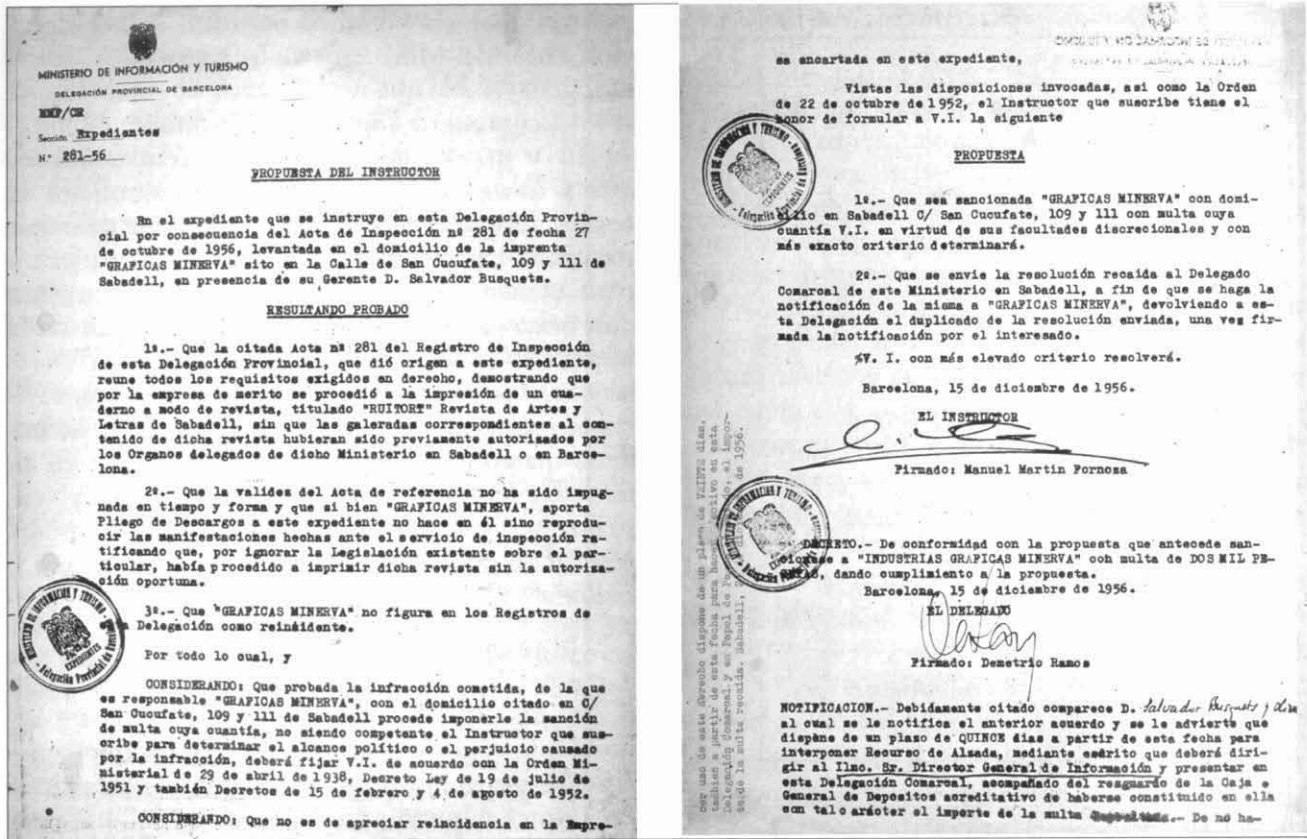
També sabem d'una altra revista, *Euforia*,¹⁷ impulsada per sectors de la Congregació Mariana,

¹⁵ Catàleg (1950). Primer Saló de Arte Actual. Sabadell, Acadèmia de Belles Arts de Sabadell.

¹⁶ *Revista de actualidades, arte y letras*, del 18 al 24 d'oc-

tubre, 1956

¹⁷ A. CASTELLS (1983). *Sabadell. Informe de l'oposició*. Sabadell, Riutort, p. 27.32.

FOTOGRAFIA 4. Expedient de la censura de Riutort. (ARMC).

censurada perquè no era ben vista per les autoritats civils i religioses. Però no és d'estranyar, el mateix testimoni d'Andreu Castells ens pot donar una idea de la situació: «La qüestió de la censura tenia afligits l'alcalde, els guàrdies municipals, la policia... Als rectors els tocava blasmar, des de la trona els biquinis, la poca assistència a missa de dotze, els balls, la indumentària, els films... Havien de prohibir expressament que les parelles aparquessin el cotxe, a la posta de sol, a carreteres solitàries, que s'anés a cases closes, i per Setmana Santa que es circulés amb vehicle, que es cantés, que els cafès, els bars i els cinemes tinguessin obert...»¹⁸

Cal detenir-se en aquest aspecte de la censura perquè sovint s'obliden les dificultats i les arbitrarietats d'un règim dictatorial, que sent omnipresent en tants aspectes de la vida social, com era encara

en aquells moments, quasi s'arriba a integrar com a normal la seva existència en molts testimonis i referències. No cal aclarir aquí que la censura encara va continuar funcionant un grapat d'anys. Tot i que el nostre treball no se centra en aspectes literaris, cal citar algunes actuacions del censor força documentades a l'arxiu ARMC. Dos escrits de Joaquim Molas cedits per Joan Oliver (primer trimestre del 1958) i un poema titulat *Coral de sang* del Sr. Jesús Massip (tercer trimestre del 1958), amic de la revista *Géminis* que s'editava a Tortosa. No només formen part de la història de la revista, sinó que també mostren aquestes condicions d'hostilitat a què feiem referència anteriorment. També està força documentada, encara que més tard, la tramitació del permís per a la publicació de l'obra d'Andreu Castells *L'art sabadellenc*. En una carta datada a Saba-

¹⁸ A. CASTELLS. ob. cit. p. 27.16.

¹⁹ Escriptor establert a Madrid que feia gestions admi-

nistratives per encàrrec.

dell el 8 de març de 1960, Andreu Castells demana a Luis de Madariaga¹⁹ que gestioni aquest afer. Haurà d'esperar fins el 7 de març de 1961 per rebre una contestació definitiva. Va ser necessari un any i més de vint notes i cartes²⁰ per superar les traves més absurdes de normatives sobre fascicles sí o no, intervenció de l'alcalde, originals, galerades, etc.

S'ha de fer aquí una petita reflexió intentant evitar la comparació entre l'activitat plàstica i la literària. A voltes podem llegir o sentir testimonis sobre l'absència de censura en les activitats plàstiques davant de les d'altres àmbits de la cultura, manifestant la permissivitat o absència ideològica en aquest terreny del règim. No es tracta de si hi ha censura ideològica sobre la literatura o una altra activitat social o cultural, no s'ha de qüestionar si existeix o no censura sobre l'activitat plàstica; allò que ha de preocupar és la «censura». La pregunta que es planteja és inevitable, en el cas que efectivament s'exerceixi censura sobre un escriptor i no sobre un pintor, afectarà el pintor la censura que s'exerceixi sobre l'escriptor?...

Els diferents números o fascicles de la revista s'havien de presentar lògicament a la censura, però l'autorització de la seva publicació només tenia vigència per un any; per tant, cada any també havien de tornar a demanar la renovació de l'autorització. El número 1 va haver de sortir amb un petit adhesiu amb data de març de 1957. Des dels primers intents, el 1950, per fi el primer número ja era al carrer.

A partir d'aquest moment van anar sortint números, com veurem no sense entrebancs, fins al núm. 40, que va ser l'últim, a la primavera de 1965. Al principi la periodicitat que es van proposar va ser trimestral, però poques vegades va ser regular puntualment, i l'edició oscil·là entre un i quatre mesos; però cada any van sortir 4 fascicles entre 1956 i 1961.

núm.1, setembre del 56/març 57
núm.2, maig del 57

núm.3, juny del 57
núm.4, octubre del 57
núm.5, gener del 58
núm.6, maig del 58
núm.7, juny del 58
núm.8-10, novembre del 58
núm.11, gener del 59
núm.12-16, maig del 59
núm.17-18, juny del 59
núm.19, octubre del 59
núm.20-24, gener del 60
núm.25, febrer del 60
núm.26-32, maig del 60
núm.33, setembre del 60
núm.34, gener del 61
núm.35, 1962
núm.36-39, febrer del 64
núm.40, primavera del 65

Com es pot comprovar a la relació, a partir del número 34, del gener de 1961, van sortir només tres fascicles més: el 35 el 1962, el 36-39 el febrer de 1964 i l'esmentat 40 a la primavera de 1965, fent ja un definitiu esforç per acabar els tres volums de la revista. Com podem veure a la relació, també es van ajuntar alguns números en un mateix fascicle. El nombre total d'exemplars publicats va ser de vint.

Aquesta manca de regularitat en l'edició potser la podríem explicar a partir de les condicions de la seva existència, estava feta amb un gran rigor intel·lectual i amb força voluntarisme. Andreu Castells va treballar a l'oficina de l'empresa Pineda durant molts anys, fins que el 1962 va poder crear Artgrafia, empresa d'arts gràfiques instal·lada al vapor Buxeda del carrer de Sant Pau de Sabadell. Més tard la va traslladar al carrer de Ribot i Serra, on encara la manté en Marc Castells.²¹ David Graells, codirector de *Riutort*, treballava al Registre de la Propietat. Com es pot veure, feien la seva activitat cultural després de guanyar-se la vida en altres ocupacions –duplicitat que exercien molts artistes–, cosa que demostra la seva voluntat de treball

²⁰ ARMC, núm. 6 i 7.

²¹ El nom de l'empresa creada era Andreu Castells, Artgrafia. Ara aquesta empresa la dirigeix el seu fill, i s'anomena Marc Castells, Artgrafia, situada al carrer de Ribot i Serra de

Sabadell. Aquesta activitat d'Andreu Castells el va dur a crear, concretament amb data de 17 de maig de 1968, Edicions Riutort, que si bé ja havia existit com a "grup" editor, no és fins el 1968 que es formalitza al registre d'empreses.

en el projecte. Un tiratge aproximat de 200 exemplars, molt important a l'època en una empresa d'aquestes característiques, tampoc no era suficient per autofinçar-se. L'Acadèmia de Belles Arts es va fer càrrec de subvencionar-la econòmicament fins el febrer de 1959. Totes aquestes raons podrien ser la causa d'una dedicació per força limitada i esforçada que n'explicarien la periodicitat i la variable extensió, cosa que per cert no restava interès, seriositat i actualitat als temes tractats. Al final va anar perdent l'empenta del principi, potser perquè l'objectiu fonamental que es van proposar a la ciutat ja s'anava assolint.

El núm. 2 s'edita el maig de 1957, la *Revista i La Estafeta Literària* en fan referència.²² Per celebrar el manteniment de la revista es fa el primer sopar, que es repetirà amb motiu d'altres números i d'altres esdeveniments en què s'implicà la revista.

El segon sopar es va fer el 16 de setembre de 1957, van assistir-hi més col·laboradors i cada vegada es va anar parlant més de *Riutort*. La revista *Géminis*, editada a Tortosa, en parla en el número de novembre de 1957, i la Sra. Maria Albareda, que n'és redactora, els envia una nota de felicitació i fa el suggeriment, per a la bona salut i interès de la nova revista, d'evitar tancar-se en un localisme sabadellenc.²³ També se'n parla a Radio Sabadell el febrer de 1958. Fan la subscripció i anuncien un espai per comentar l'aparició de cada número. En realitat, són moltes les comunicacions, mitjançant cartes, notes o comentaris a altres revistes, que es fan ressò de l'aparició i la qualitat de *Riutort*. La *Revista*, en el número 300, de l'11 al 17 de gener de 1958, publica un "ABC" quasi complet de revistes d'art avantguardista d'arreu del món; entre les 76 seleccionades se cita també *Riutort*. Aquest reconeixement per part d'algunes persones i entitats serà una constant a la seva existència, primer per la novetat, després per l'oportunitat i gran qualitat d'alguns números especials.

La revista arriba, per mitjà de subscriptors coneguts, a Madrid, París, Niça, Venècia, l'Alguer,

etc. El 25 de febrer de 1958 arriba una demanda de subscripció de l'Archivio Storico d'Arte Contemporanea de Venècia. Aquesta relació amb institucions d'altres països ja no acabarà fins al final mateix de la revista, amb demandes, per exemple, de l'ambaixada espanyola a Washington o la subscripció que fa la prestigiosa biblioteca The Library of Congress, amb data de 21 de gener de 1960, a la mateixa ciutat. De fet, aquest gran reconeixement internacional es va augmentar a partir de l'edició especial del núm. 12, i coincidint amb la Festa del Llibre, dedicat a un concurs d'art infantil, amb motiu i patrocini de la Caixa d'Estalvis de Sabadell, que celebrava el seu centenari (1859-1959). Durant l'any 1958 ja es van iniciar els contactes i els treballs per fer aquest número. El 21 de març de 1958, i atès l'interès del fet, l'Alcaldia donava "permís provisional" mentre arribava el permís del director general de Premsa per fer aquest fascicle. L'agost de 1958 es van començar a recollir treballs de nens i nenes de la comarca, i el setembre s'inicien els contactes amb altres països del món, canalitzats per la UNESCO i la Universala Esperanto-Asocio. L'esperanto va ser una llengua utilitzada en algunes comunicacions que, una vegada iniciades, es mantindran, com la del Dr. Rama Hegde. Hi ha documents de contactes amb Irlanda, Holanda, Austràlia, Noruega, Suècia, Israel, Escòcia, Islàndia, Brasil, etc. Però al concurs, encara que al marge dels premis, van arribar dibuixos i textos de nens i nenes d'Austràlia, Escòcia, Israel, Islàndia i Noruega. La participació va ser molt nombrosa, es van recollir 4.007 participacions a concurs i fora de concurs, entre textos i dibuixos.

Aquest número va aixecar una expectació i una admiració molt notables, tant al país com a l'estranger. Es van poder llegir més articles sobre art infantil i didàctica de l'art. En J. J. Tharrats va publicar a la revista on col·laborava, *Arte y Hogar* de Madrid, al núm. 169 d'abril de 1959, l'article "Los mil y uno pintores de Sabadell". Tharrats parla de la bondat infantil, de l'art i la creativitat i

²² *La Estafeta literaria*, 6 de julio de 1957. *Revista*, 10-16 agost de 1957. ARMC, núm. 1, p. 137.

²³ Carta de la Sra. Maria Albareda, redactora de la revis-

ta *Géminis* de Tortosa, amb data de 3-12-1957. ARMC, núm. 2, p. 30.

Mas Pla 31-12-59.
 f. A. Castells
 Sabadell.
 Amic Castells: Quan volem parlar per
 casa, jo era fora. Vaig llegir la carta
 que em deixà, que li agraeixo, però
 el cas és que jo no se absolutament res
 ni de la transmanència del certia, ni
 concretament de la Menta. Suposo que
 una de les possibilitats era que es produís
 aquest fet.
 Ara rebu la seva carta d'urgència.
 Però la realitat és que la meua igno-
 rancia persisteix i per tant, sentint, ho
 molt, no podré complaure'l - cosa que
 sento, perquè el misme que em deixà
 amb els dibuixos de les criatures és molt
 bonic. Aquests nens i nenes ho fan molt
 millor - de vegades - que Joan Miró, Tàpies,
 Tharrats i tuttiquanti i sobretot que els
 abstractes alemanys i francesos.
 Rebu els millors records. Un seu aff
 Josep Pla

FOTOGRAFIA 5. Escrit de Josep Pla a Andreu Castells del 31 de desembre de 1959.

també de les tècniques d'impressió i la qualitat. El seu entusiasme el fan endur-se exemplars a la Fira d'Artisanat i de la Indústria Relacionada, organitzada a Munic entre el 27 de maig i el 7 de juny de 1959, on Tharrats era l'encarregat de la mostra espanyola. La revista *Riutort* va estar exposada i coneguda, cosa que va afavorir posteriors demandes de subscripcions.

L'aparició d'aquest número especial, amb els textos dels nens i nenes i les reproduccions, amb variades tècniques, és una magnífica demostració de domini de la composició, el muntatge i la impressió d'arts. Se'n fa ressò el diari *Sabadell* i Radio Sabadell, amb articles i entrevistes. A la revista *Destino* es parla de "suntuoso alarde de impresión" i del gran treball dels nens; també es reconeix la "considerabilísima campaña en pro de las nuevas

estéticas...".²⁴ La *Revista* parla diverses vegades d'aquest número de *Riutort*, i la considera com "...revista hermana...". També se'n fa ressò el *Diario de Barcelona* en l'edició de l'1 de maig de 1959. *Serra d'Or* de juny de 1959 li dedica una interessant referència. I finalment, a més de les demandes posteriors i constants d'aquest número especial, també hem trobat algunes notes personals com la d'Àngel Ferrant, el 16 de juny de 1959, que la qualifica de "verdaderamente ejemplar", o la nota de Josep Pla, que en contestació a una demanda prèvia d'Andreu Castells per al núm. 26-32 sobre la història del text a Sabadell, fa el judici següent: "...aquests nens i nenes ho fan molt millor -de vegades- que Joan Miró, Tàpies, Tharrats i tuttiquanti i sobretot que els abstractes alemanys i francesos".²⁵ També R. Santos Torroella va dedicar un article sobre el tema a *El Noticiero Universal*, curt però interessant, tractant de diferents experiències i bibliografia sobre l'art infantil.

No hi ha dubte que 1958 va ser un gran any per a la revista, tot i que el 1959 recull molt de reconeixement. Paral·lelament als treballs de l'especial infantil es van anar desenvolupant altres activitats i contactes. De la participació de membres de la revista a la trobada poètica de Cantonigròs tenim fins i tot una foto de l'agost de 1958 en què es pot veure Carles Riba i Clementina Arderiu.

FOTOGRAFIA 6. A Cantonigròs. Carles Riba i Clementina Arderiu, agost de 1958.

²⁴ *Destino*, núm. 1.141, juny de 1959.

²⁵ Nota datada al mas Pla, el 31 de desembre de 1959. A la nota Josep Pla mostra el seu pesar per no poder satisfer

la demanda de col·laboració que Andreu Castells li havia fet per realitzar el número 26-32.

No tot eren lloances. El 4 de maig de 1958 es fa literalment una "advertència" al diari *Solidaridad*: "que publicaran menos trabajos de crítica y más de creación propia. Una generación que se pasa la vida analizando las producciones ajenas es una generación de decadencia. Y ese destino yo no lo querría para mis buenos amigos de la joven inquietud de Sabadell". No calen ni comentaris.

El núm. 8-10, de maig del 1958, amb el qual es tancava el primer volum, va donar lloc a una sèrie de reaccions i d'actes per celebrar-ho i presentar l'edició del volum. Sebastià Gasch era molt explícit a la seva nota:

"Barcelona 28 de novembre de 1958

Estimat amic Castells: No em puc estar de felicitar-los pel número 8-10 de Riutort. Si segueix aquest camí, i l'ha de seguir, és absolutament indispensable que el segueixi, Riutort serà la revista més viva i actual no solament de Catalunya, sinó també d'Espanya.

Aquest darrer número fa una gran impressió. S'hi defensen els nostres postulats amb una serietat, una ponderació, una concisió, una claredat d'una intel·ligència que els fan absolutament convincents. El triomf de Miró, Llorens i de la Biennal no té volta de full. L'enhorabona i endavant les atxes... sense defallences.

Una abraçada cordial

Gasch"²⁶

Riutort va entrar en contacte a mitjan octubre amb l'Agrupació Dramàtica de Barcelona, que per mitjà d'una federació de Clubs de Teatre Català representaven obres allà on es demanaven. Es va crear així el Club de Teatre Riutort. Entre mitjan novembre i mitjan desembre es van fer actes tan interessants com la lectura d'*Escrits inèdits* de Joan Vila Casas, l'exposició de J. J. Tharrats i tres sessions de teatre, una traducció de Joan Oliver de *L'Os* de Txèkhov, *Teatre viu*, dirigida per Ricard Salvat i Miquel Porter, qualificat com l'únic teatre experimental al país.

I també es va organitzar una actuació de l'Agrupació Teatral Palestra. Aquestes activitats es van recollir a *Destino*²⁷ i a la *Revista*²⁸. El diari *Sabadell* en va fer diversos comentaris "Riutort parece no querer limitarse al panorama de un modo estrecho, muy al contrario, considera la dimensión universal del arte en su expresión actual y a ella se refiere con toda responsabilidad y riesgo, comprometiéndose"²⁹. En un altre comentari es diu "Se celebró una cena; donde asistieron diversos colaboradores de la revista y algún amigo y, en la cual disminuyó con más discreción el eterno tema artista-artista, donde se discutió largamente sobre jazz y la música dodecafónica y sobre la manera que honradamente un artista se tiene que ganar la vida"³⁰.

Sembla que el pes de la revista a la ciutat era cada vegada més important. L'objectiu d'intervenció, no només sobre el món de les arts plàstiques sinó sobre el món cultural en general, s'anava complint com un dels objectius principals que es varen plantejar, i encara hauran d'arribar els números especials.

Però no van deixar d'haver-hi problemes. Si un mes abans d'aquests actes de *Riutort*, l'Acadèmia de Belles Arts celebrava la festa del seu patró, sant Lluc, i la revista apareixia per primera vegada com una secció de l'Acadèmia, també amb data de 10 d'octubre Luis de Madariaga respon a uns dubtes sobre el canvi de propietat de la revista. Sembla que no trigaria a esclatar aquesta qüestió. En una acta de la sessió del 18 de febrer de 1959 de l'Acadèmia de Belles Arts es consuma la separació. L'acta està signada pel director Mariano Martí Verdejo, per David Graells i per Andreu Castells. S'hi constaten els punts següents:

Pel fet que l'Acadèmia de Belles Arts no pot sostenir econòmicament la revista, i per tal que es mantingui la publicació s'acorda:

Primer, Graells i Castells es fan responsables absoluts de la revista sempre que no es perjudiqui l'entitat.

²⁶ ARMC, núm.3, p. 75.

²⁷ *Destino*, núm. 1.111, 2 de novembre de 1958.

²⁸ *Revista de Actualidades, Artes y Letras*, núm. 346, del

29 de novembre al 5 de desembre de 1958.

²⁹ *Sabadell*, 25-12-1958 (nota de la redacció).

³⁰ Ramon MESTRE. *Sabadell*, 25-12-58.

Segon, tot el càrrec econòmic també recau sobre Graells i Castells.

Tercer, Graells i Castells es comprometen a presentar a la censura cada número i presentar al director de l'entitat qualsevol canvi.

Quart, l'Acadèmia es farà càrrec de tota la representació en la documentació legal que es necessita per al funcionament legal de la revista.

Cinquè, si l'Acadèmia millora econòmicament podria tornar a fer aportacions econòmiques.

Com podem veure, aquest canvi es produeix en un moment de màxima activitat de *Riutort*, quan també dins l'Acadèmia hi ha algunes veus crítiques. Andreu Castells deixa constància d'aquests moments de l'entitat amb els documents i amb el seu propi testimoni, manifestant com Maurí Espadaler atacà la revista; Mateu Abella volia canviar-li el nom pel de *Boletín*, o Josep Zamora, Joan Casals i Ramon Folch es posaven al costat de la revista.³¹ La publicació sembla que era en realitat la manifestació del treball d'un grup, una activitat compartida: el Grup Riutort. Anys més tard acabarà com a empresa editorial (1968), però en aquests moments es tracta de la suma de les inquietuds i voluntats de moltes persones, concretades en una secció de l'Acadèmia. És clar que, com en tots aquests tipus de projectes, es necessita una ànima que aglutini, que reculli esforços, que tingui decisió i iniciativa. Sense desmerèixer el treball d'equip ni la tasca de ningú, l'aportació d'Andreu Castells apareix en aquest sentit, entre documents i testimonis recollits, com a fonamental i decisiva. Aquests fets van ser força transcendents, sobretot en temes estructurals, i ens atrevírem a parlar de dues etapes diferents a la vida de la revista, una fins al número 10, al final de 1958, i una altra a partir del número 11, al principi de 1959. Aquesta segona etapa encara la podríem separar de nou al final de 1960, perquè a partir d'aquí, entre 1961 i 1965, només apareixen quatre números més. Tampoc no és gaire important ni necessària aquesta classificació, tenint en compte que, pel contingut, aquesta ona expansiva de la primera època podria arribar

fins al número especial d'art infantil que és el 12-16, de maig de 1959. En tot cas pot ser interessant per veure diferents moments de la revista. Aquest canvi de 1958 va arribar fins i tot al disseny gràfic extern. No és clar si va ser una coincidència o hi ha alguna relació entre el disseny, la titularitat i l'atreviment que dona la seguretat i confiança d'haver fet un treball ben fet fins al moment. Modestament pensem que no va ser coincidència.

Si els primers números van convertir *Riutort* en una reconeguda revista, a partir del 12-16, tocant ja els anys seixanta, es confirma com una plataforma per a les noves tendències artístiques del moment. Si el final dels anys cinquanta havien estat per a la revista els anys de l'informalisme, la revista núm. 33, de setembre de 1960, es fa ressò del Grup Gallot. Pensem que no només se'n fa ressò; Gallot neix d'un ambient i d'unes condicions compartides amb *Riutort*. Fixem-nos que tots els components de Gallot formen part del cercle de la revista.

El número especial dedicat a l'art infantil, el 12-16, a més de tenir gran èxit va fer veure als editors l'interès dels números especials. En realitat quasi podem parlar d'una tendència cap a temes monogràfics. El núm. 20-24 es dedicà als joves poetes catalans, amb un homenatge a Carles Riba, que apareix a la portada, tema que va provocar algunes discussions intenses a la premsa.³² El núm. 25 va ser molt curt i parla ja de la pintura de gest. El següent, el núm. 26-32, també és un especial dedicat a la història de l'art del teixit, activitat tan important a Sabadell. També passa el mateix amb els altres números: un és dedica a Gallot, un altre a Vila Puig, un altre parla dels llibres a Sabadell. El que queda clar en aquesta fase de la història de la revista és el seu reconeixement i el de les persones que l'elaboren. El fet de centrar-se en temes en concret va fer que persones de la cultura relacionades amb aquests temes s'hi interessessin. A més de les importants col·laboracions amb què comptaven, la revista arribava a diversos àmbits de la cultura catalana. La premsa diària ja coneixia la revista, com és ara el cas del diari *Sabadell*, *El Diario de*

³¹ ARMC, núm. 4, p. 38, 39, 40 i 41.

³² Una discussió sobre els valors de la poesia catalana

entre Joan Arcs i Guillem Viladot a *El Correo Catalán*, durant l'estiu de 1960.

Barcelona, *El Noticiero*, *El Correo Catalán*, etc. Del ressò a revistes com *Destino* ja n'hem parlat. També és coneguda per publicacions com la *Revista*, *Géminis* (amb la qual hi ha força comunicació), *Arte y Hogar* (encara que era de Madrid) o la revista *Inquietud* de Vic, de la qual Andreu Castells era subscriptor. *Serra d'Or* se'n fa ressò amb la publicació del número especial de poesia jove catalana. En una carta datada a Barcelona, el 19 maig de 1960, Jordi Maluquer comenta que han rebut els exemplars, han fet el comentari per al número de juliol i que desitjarien fer la *recensió* "de la vostra revista que és d'un gust artístic realment excepcional".

El prestigi de la revista era inqüestionable. Ja per al núm. 12-16 va ser la Caixa de Sabadell que es va adreçar als membres de la revista perquè organitzessin alguns actes del seu centenari; després serà l'homenatge a Carles Riba, el següent especial també serà una demanda del Gremi de Fabricants de Sabadell per celebrar el V centenari de la creació del Gremi de Paraires a la ciutat. A més, durant aquests anys va fixant-se un ambient cultural que potser complia, o s'hi apropava, els objectius inicials que es plantejava la revista. Apareix una nova publicació, la *Revista Gran Via*, que en el número del 26 de febrer al 9 de març de 1961, es fa ressò de l'exposició III Salón de Pintura Catalana Actual, organitzada per l'Institut Sallarès i Pla i per la revista *Riutort*.

Abelló, Joan	Girona
Alcoy	Huguet
Argimon, Daniel	Hurtuna
Bermúdez	Hernández Pijuan
Boix	Lerch
Borrell	Maurí
Bosch Cruaïnes	Pallarès Lleó
Brotat	Planell
Cardona Torrandell	Ràfols Casamada
Andreu Castells	Rey Polo
Claret	Solanes
Curós	Subirachs
Roberto Escoda	Romà Vallès
Español Viñas	Vila Casas
Falcó	Viñolas
José Luís García	Xargay

El 8 de març (el mateix mes de l'exposició) se celebra un col·loqui sobre art actual, dirigit pels crí-

tics Jaume Arnal, Alexandre Cirici Pellicer i Cesáreo Rodríguez Aguilera, amb la participació del director de la *Revista Gran Via*, Manuel Riera Clavillé i tots els pintors participants a l'exposició referenciada. Poc després també, el mateix any, apareixerà publicat el llibre d'Andreu Castells *L'art sabadellenc*, un primer intent sistemàtic i renovador de veure la història de l'art des de la ciutat lligada també a molts altres aspectes de la vida social i industrial de Sabadell. El 1962 Castells instal·la la seva pròpia impremta i el número de *Riutort* dedicat a Vila Puig es fa allà mateix. Estem ja al final de la publicació.

Cal remarcar que, de les col·laboracions que hem relacionat per fer el present article, més de 200, algunes provenien de relacions d'amistat o hi van acabar. Així ho demostren les notes personals, felicitacions i comentaris que es recullen a l'Arxiu Riutort. També apareixen algunes notes i intercanvis amb persones com Manolo Millares, que no van arribar a aparèixer com a col·laboradors. Però tot i el gran paper d'Andreu Castells, no hem volgut entrar en aquests detalls per evitar personalitzar la revista.

Al llarg d'aquestes pàgines i de la documentació consultada hem pogut comprovar algunes circumstàncies adverses que trobà la publicació de la revista, com la censura de la dictadura o les dificultats del frec entre persones d'una mateixa institució, com les esdevingudes dins l'Acadèmia de Belles Arts o amb algun artista concret. Però malgrat tot això, la revista va fer un treball gens localista. Tot al contrari, es preocupà de temes d'interès general, i els contactes, tant els personals com els institucionals, li van permetre integrar-se perfectament en la xarxa de la cultura catalana d'aquells anys. De qualsevol manera, l'aportació d'aquest grup de persones a la ciutat de Sabadell va ser inqüestionablement important. Potser a vegades es confon la història de Catalunya amb la història del seu centre més important. Reconstruir la història, corregir-ne les deficiències o fer l'aportació comarcal adequada encara necessita molta feina. Només així podem entendre que una revista com *Riutort* no aparegui ni referenciada en algunes obres importants que tracten sobre la cultura i l'art a la Catalunya dels anys cinquanta.

FITXA TÈCNICA

La revista *Riutort* no acostuma a portar la fitxa tècnica a les seves edicions habituals. Normalment, a la pàgina de l'editorial, després d'una o dues pàgines de publicitat, acostuma a haver-hi una tira:

“RIUTORT. Revista de artes y letras de Sabadell. Academia de Bellas Artes. Fiesta del Libro, 1958. Año II. N.º 6”

(tira de la revista núm. 6, maig 1958, pàg 115).

Nosaltres hem fet aquesta agrupació de la publicació:

INTERVENCIONS ESTABLES

Director: Andreu Castells. Director adjunt: David Graells. Periodista titular: Rafael Manzano (cal aclarir que la no existència d'un periodista titular va ser una de les causes dels problemes inicials amb la censura, així que a la segona instància es va incloure aquest). Correctors: J. Blanquer Panadès, Maria Vinyes i Pedro Roca. Secretaria: Teresa Torelló i Pilar Campanales. Format de la revista: tall d'impremta 215 x 280 mm; tall d'enquadernació: 212 x 280 mm; coberta definitiva: 215 x 280 mm. Correspondència: Sant Miquel, 98, Sabadell Tel. 6099.

INTERVENCIONS PUNTUALS

Adjunts d'impressió a mà i «parada» (Festa del llibre 1958) J. J. Bermúdez i Alfons Borrell. Recol·lecta de dibuixos i textos infantils: Teresa Torelló, Antònia Sancho, Blanca Rubio Ros, J. Blanquer Panadès i Joaquim Montserrat. Transpositors de dibuixos infantils: Blanca Rubio Ros, Josep Llorens Baulés, Llorenç Balsach Grau, Feliu Papell Creu, Lluís Vila Plana. Auxiliars de la publicació infantil: Maria Rosa Nin i J. Bermúdez. Recol·lecta de poesia catalana: J. Pedreira i Joan Oliver. Procediments litogràfics: Joaquim Busquets. Serigrafies: Manel Nonell. «Parada» de la festa del llibre: Blanca Rubio i Maria Rosa Nin.

La numeració és fa per volums. El volum núm. 1 comença a la pàgina de la introducció del primer fascicle i acaba a la pàgina 182 de l'índex

de la revista 8-10. Als números que completen un volum, o any d'edició, s'hi posen totes les dades de la fitxa tècnica, on s'adjunta també l'índex temàtic dels articles del mencionat volum. El primer volum agrupa del núm. 1 al 10, el segon volum agrupa el números 11-24 i el tercer volum agrupa els números 25-40.

TEMES I AUTORS

La revista tenia originalment diverses seccions fixes i algunes variables. A la sol·licitud de demanda de llicència legal, del 14 de novembre de 1956, es declaraven com a fixes les seccions de pintura, escultura i poesia; les seccions variables eren narracions, teatre, cinema i noticiari. Però poques vegades es va mantenir estrictament aquesta estructura. Sembla que aquest interès general per la cultura mostrat al principi no el van poder mantenir durant tota la publicació. Del núm. 11 al 24 van desaparèixer les seccions d'arquitectura, dansa i fotografia. Del núm. 25 al 40 es mantenen constants les seccions d'art i literatura i es constata que el volum d'articles d'aquestes dues seccions és dominant de forma aclaparadora, cosa que dona a la publicació una clara orientació artísticoliterària. De qualsevol manera, i al marge de l'esmentada sol·licitud, podem parlar de les seccions següents al llarg de la vida de la revista: Art (sense diferenciar les seccions de pintura i d'escultura), Arquitectura, Fotografia, Dansa, Música, Cinema, Teatre i Literatura.

LES COL·LABORACIONS

Les col·laboracions de la revista van ser molt nombroses, més de 200 persones, i algunes d'una gran qualitat, cosa que pot indicar el grau d'implicació en la vida cultural del moment. S'ha de remarcar que trobem articles de persones tan rellevants com Joan Oliver «Pere Quart», Carles Riba, Salvador Espriu, Manuel de Pedrolo, Jordi Sarsanedas o Miquel Martí i Pol, entre d'altres, que indiquen un inqüestionable nivell literari. S'hi troben també altres noms rellevants de la música, la dansa o el teatre, com ara Josep Maria Garrut, Miquel Poter, José Moixí, Joan Triadú, i un llarg etcètera. Les il·lustracions també formen una part important de les col·laboracions; la majoria són dibuixos originals per a la revista.

FOTOGRAFIA 7. Dibuix de Josep Maria de Sucre (c. 1959). (ARMC)

Es detallen a continuació, en aquest petit llistat, els col·laboradors en temes d'arts plàstiques. Es tracta de seixanta articles de trenta autors diferents més l'editorial.

Alvard, Julien
Angle, Antonio
Arquimbau, Juan
Arrahonès, L'
Bohigas, Oriol

Galí, Pedro
Gasch, Sebastià
Graells, David
Manzano, Rafael
Marsà, Àngel

Bracons Silva, G.
Brazés, Edmon
Brull, José Maria
Camo, Pierre
Castells, Andreu
Cirici Pellicer, A.
Cirlot, Juan-Eduardo
Cortés, Joan
David, Joan
Ferrant, Àngel

Martí Pavón, Juan
Mas Gomis, Lluís
Morera, Jacinto
Nutí, Enrico
Sucre, Josep Maria de
Tharrats, J.J.
Tronchut, José María
Vallès, Romà
Vila Casas, Joan
Xifré-Morros, B.

EL DISSENY

Per parlar de la situació del disseny en aquells moments ho hem de fer de la mà d'Enric Satué. De fet hem trobat molt poca informació sobre les connexions de Castells amb aquest món. No obstant això, coincideix amb el moment de revifalla que Satué assenyala a la segona dècada de la postguerra.³³ La indústria gràfica d'Andreu Castells, que neix en aquells moments, no tenia infraestructura i la revista s'imprimia a la impremta Minerva. Tot això dóna encara més valor a la creativitat del disseny i del muntatge que Castells realitzava, tasca que basava en els seus coneixements i sensibilitat artística.

Malgrat tot, el disseny és extremament acurat. La pretensió no es queda a informar i buscar col·laboracions importants, sinó que es preocupen de convertir-la en un objecte de qualitat. A les portades es pot comprovar que hi ha dues èpoques clares, una fins al número 11 i l'altra a partir del 12. Pensem que existeix una coincidència entre aquest canvi d'imatge i el moment en el qual el Grup Riutort apareix com a editor de la revista en comptes de l'Acadèmia de Belles Arts (maig de 1959). No obstant això, es manté una coherència bàsica a partir del logotip inicial. A partir de la número 11 la composició variarà, s'agrupen el logotip i les llegendes a la part inferior, i així la part superior queda lliure per crear cada portada, la qual cosa facilita una interpretació molt en la línia de les propostes innovadores del disseny gràfic d'aquells anys. Aquest concepte és molt més modern, manté la identitat i no té el perill de la reiteració monòtona de les primeres edicions.

³³ Enric SATUÉ (1987). *El disseny gràfic a Catalunya*. Barcelona, Amèlia Romero Editor, Els llibres de la frontera,

p. 107.

Quant a les pàgines interiors, començarem per les publicitàries. També la publicitat té tendència a desaparèixer a partir dels números 11 i 17-18. Però als primers números n'hi ha fins a 8 pàgines. Podem comparar-la a tal efecte amb la revista *Ars*, que es va editar a Sabadell el 1915. *Ars* era una revista d'arts i lletres d'una acuradíssima edició en aquella època, tant en continguts com en disseny gràfic. No es pot dir que *Riutort* tingui aquell aire noucentista, però sí que s'hi veu afectada, sobretot en la composició. Encara que a mesura que avancen els números es va modificant l'estil publicitari, es van introduint alguns anuncis que aporten color i altres línies més actualitzades.

Les planes interiors ja són molt primmirades, l'espai està concebut amb netedat. Dues columnes i titulació basten per fer agradable i assequible la lectura, sense recarregaments innecessaris i una distribució que permet apreciar les imatges sense aclaparaments.

La tipografia també és molt variada. Al principi es tractava d'una composició manual, que utilitzava Futura negra o Bodoni prima. Posteriorment es va fer de forma mecànica amb l'anomenat "lino-tipe", utilitzant com a lletres base l'Aster, la Bodoni i en algun cas la Iònic i la Manhart.

El paper utilitzat és molt divers, satinat, d'alt gramatge, i papers especials amb textures i diversos colors per ressaltar imatges, contrast o reproduccions quasi facsímils de textos i dibuixos. Dominen a les pàgines de la revista l'estucat a dues cares o també anomenat *couché*.

Per exemple, a la pàgina 77 del primer volum, al núm. 4 de *Riutort*, tenim una imatge molt utilitzada per *Riutort* als seus dissenys, una tira vertical més estreta amb paper d'alt gramatge. Es tracta d'una impressió a part de la imatge, sobre cartolina de color de 180 g per contrastar amb les altres pàgines. En aquest cas es tracta d'un dibuix inèdit d'Àngel Ferrant. A les pàgines 48-57 del núm. 26-32, un fascicle especial dedicat monogràficament al tèxtil, trobem una reproducció encartada i facsímil de diverses pàgines de diaris de principis de segle. La contraportada de la mateixa revista presenta també una reproducció facsímil de les ordenacions del Gremi de Paraires, amb paper de fil. A la distribució que es fa de l'espai, el text va majoritària-

ment a dues columnes i les fotografies es distribueixen de manera que evidencien una visió de la composició de les pàgines molt actualitzada. Aquest tractament és una constant a totes les edicions de *Riutort*. Només als números amb abundància d'il·lustracions o amb molts poemes canvien aquest estil compositiu. Destaquem per exemple la idea d'afegir només unes pàgines encartades més curtes amb fotografies i sense text (*Riutort* núm. 26-32 p. 38-42). És a dir, que la il·lustració està intensament acurada, es fan servir diversos recursos com lino-leum, la punta seca, la xilografia, la serigrafia, la litografia, etc. segons la necessitat o la tècnica que sigui més fidel a l'original. Per tant, no es podia ser menys exigent amb la fotografia, que són gravats al zenc. La totalitat de les planxes les conserva en Marc Castells.

Però en relació al tema de qualitat d'imatge, és clar que el més destacable és la impressió d'obres i dibuixos originals. La recerca de la reproducció fidel porta *Riutort* a fer obres originals especialment per a la revista, a impressions a mà per l'artista, o reproduccions facsímils de dibuixos sense polícromies, a tintes, per col·locar-les una a una sobre pàgines especialment triades amb el gramatge i el color que els emmarca. Aquesta tenacitat en la fidelitat a l'obra porta els editors a incorporar petits fragments de teixits a algunes pàgines o impressió directa del motlle d'estampacions.

LA REVISTA NÚMERO A NÚMERO

A l'editorial del primer número s'explica el nom de la revista, un petit affluent del riu Ripoll, «modest», com també modesta es vol suggerir la pretensió de la revista. És important destacar que situen com a punt de referència els *Almanacs de les Arts* dels anys 24 i 25 i, més endavant, la joventut de l'Art Nou de 1915. Sense explicitar-ho, se senten hereus d'aquells moments, i per tant "*Este es el momento que Sabadell parece desperezarse de una modorra intelectual, harto tiempo adormecida*". S'ha d'afegir que la revista *Ars* també va ser un ascendent molt important.

Entre els articles d'aquest primer número, el que normalment marca els objectius i la tendència d'una publicació d'aquest tipus, cal destacar-ne dos, el de Sebastià Gasch, «Consideraciones en torno al

expresionismo» i un d'Andreu Castells «La XXVIII Biennial de Venècia, pretext». El primer, el de Sebastià Gasch, es tracta d'un article que defensa, encara, la necessitat i la validesa de l'expressionisme, atacant amb dures paraules els detractors com a «cortos de inteligencia». No saben veure ara, diu Gasch, l'allunyament que es produeix del naturalisme de la mateixa manera que es va produir en altres èpoques o estils com per exemple a Egipte, Bizanci, el romànic o l'art primitiu i l'«art negre». El segon, el d'Andreu Castells, fa un recorregut per aquest esdeveniment que es menciona al títol, però es denota un regust d'estima i expectació cap a les manifestacions no figuratives, alhora dominants a la mostra veneciana.

Els dos articles esmentats més la introducció són de fet una defensa dels nous moviments, des de l'expressionisme de les primeres avantguardes fins a les noves tendències informalistes internacionals. Aquesta preocupació per l'actualitat marcarà la trajectòria de la publicació, que mantindrà la mateixa sensibilitat quan arribin moviments de contestació, concretament a Sabadell amb el Grup Gallot.

Al núm. 2 es presenten alguns articles molt interessants. Una ressenya, curta però clara, de Marc Chagall per Pere Galí, un article d'estètica de l'Arrahonès (Andreu Castells), un article de l'escultor Àngel Ferrant (de l'edició de «Club 49») i un article d'història de l'art a Sabadell d'Andreu Castells. No es pot oblidar, però, encara que no el comentarem, el poema *Bones festes* de Pere Quart.

L'article d'Àngel Ferrant «¿Dónde está la escultura?», és segurament conegut per l'origen primer de la seva publicació, destaca bàsicament per la seva sinceritat i bellesa. L'escultor explica el seu concepte d'escultura, universal i permanent en el temps, es tracta d'allò que sent davant els objectes i els materials. Un petit fragment del final il·lustrarà el que intentem dir «*Estoy convencido de que el volumen de lo que me figuro es mucho mayor que el de lo que conozco. Para no repetir obra tangible, lo que sé a ciencia cierta no me basta. Necesito figurarme lo que ignoro para poder hacer algo; e ignoro lo que necesitaría figurarme para poder hacerlo todo. La nueva realidad tangible viene después de haber hecho castillos en el aire.*»

Andreu Castells ens presenta «La intervenció del arte catalán contemporáneo en Sabadell». El contingut d'aquest article el trobarem posteriorment a la seva obra *L'art sabadellenc* (1961). Si es comenta aquí és perquè interessa ressaltar algunes idees que planteja que al llibre queden en conjunt més diluïdes. Es tracta de la connexió que estableix entre la joventut de 1915-1925 i la de 1950. Al número anterior de la revista ja deixava veure aquesta connexió, es relaciona l'actitud de la Colla de Sabadell i dels artistes de la famosa exposició d'«Art Nou» de 1915, com a una actitud contestatària i de formació i consolidació de noves tendències. Una sensació i una activitat cultural que no s'havia tingut a la ciutat des d'aquells anys 15-25 i que ja el 1948 es reclamava; es trobava a faltar.

El tercer número està quasi íntegrament dedicat a tema artístic. Hi ha articles dedicats al III Saló Biennial de Belles Arts de Sabadell, a Vila Arrufat, a Michel Tapié, i la resta és l'Editorial i el noticiari final.

El primer article, de l'Arrahonès, és «La Bienal sabadellense, réplica de dos tópicos locales». Fa una passada per les tres edicions de la Biennial sabadellenc i posa de manifest l'evolució de l'impressionisme de 1915 a l'abstracció creixent dels anys 50.

TAULA 2. Evolució de l'impressionisme a l'abstracció a les tres biennals.

	Cens d' artistes locals					TOTAL
	Sense ismes	Impressio-nistes	Post Impres-sionistes	Expres-sionistes	Abstractes "Altre art"	
1953	23	32	14	8	—	67
1955	12	30	10	13	—	65
1957	11	25	13	18	5	72

Artistes participants a les biennals						
I	10	18	12	6	—	46
II	9	18	7	8	—	42
III	3	13	6	15	5	42

Artistes rebutjats o no presentats a les biennals						
I	3	14	2	2	—	21
II	3	12	3	5	—	23
III	8	12	7	3	—	30

TAULA 3. *Jurats i premis de les tres biennals.*

	Primera biennial 1953	Segona biennial 1955	Tercera Biennial 1957
Jurats	Antoni Miralles, TADSC A. Ollé Pinell, gravador Rafael Solanic, FAD Joaquim Renart, CASLL	Antoni Miralles, TADSC Joan Rebull, escultor Joan Cortés, crític Luis Monreal, crític Francisco Serra, pintor Gerard Carbonell, pintor	Antoni Miralles, TADSC Joan Rebull, escultor Joan Cortés, crític Luis Monreal, crític Alexandre Cirici, crític
Medalla Vila Cinca	Vila Puig	Vila Arrufat	Duran Camps
Primer Premi	Sotos Bayarri	Raimon Roca	Josep Maria Brull
Segon Premi	Serra Santa	Folch Roca	David Graells
Tercer Premi	Camil Fàbregas	Josep Maria Brull	Maria Teresa Bedós
Mencions	Maria Teresa Bedós Josep Maria Brull Ramon Clapés Xavier Oriach Raimon Roca Màrius Vilatobà	David Graells Fidel Trias Ramon Clapés Manel Rallo Josep Baldó	Garriga Sauló Llorens Baulés Andreu Castells Valls Areny Romà Vallès

L'article d'Àngel Marsà «El III Salón Bienal de Bellas Artes» comença parlant del confusionisme entre les tendències i conceptes del moment i critica l'aprofitament de molts pintors pel context en el qual tot hi cap amb allò de l'«*arte moderno*», amb «*artimañas de los odiados pompieri*». Crítiques, d'altra banda, sobradament conegudes avui dia. Després es passa a la descripció de les obres d'alguns artistes i destaca les expressionistes. També reproduïm el quadre que es presenta sobre les tres Biennals.

Joan Garriga i Manich (Joan David), a «L'escultura en el III Saló Biennial de Belles Arts», fa un repàs per l'obra escultòrica presentada a l'esdeveniment, amb unes tendències clarament naturalistes i en clar contrast amb el que esdevé al món de la pintura. Destaquen Camil Fàbregas, Josep Maria Brull, Jaume Viadiu i Josep Garriga.

Rafael Manzano parla de «Vila Arrufat o el mundo en orden», critica l'art «*de acuerdo con la época*» i considera que ha de ser el geni qui marqui l'època i no al revés, posa Vila Arrufat com a exemple d'art que no caduca.

Hem deixat per al final el comentari de l'article de José María Tronchut «De Michel Tapié a la III Bienal (A propósito de los «informalistas» saba-

dellenses)» en què es menciona l'exposició realitzada al mes de febrer a Barcelona pel Club 49 i la Galeria Stadler de París, on van participar artistes informalistes molt rellevants com Wessel, Wols, Guiette, Ripelle, Francken, Serpan, Saura, Tàpies, Tharrats, Vila Casas, Pollock, Tobey, Jenkis, De Kooning, Bryen, Dubuffet, Fautrier, Mathieu, Sallés, Appel, Fugedi, Burbi, Domoto, Imai, Falkenstein, Hosasson. Es comença parlant de Vila Casas perquè és de la ciutat, però en realitat és una excusa per fer una gran defensa de l'informalisme, arrencant de Nietzsche i de Dadá i presentant aquest com la seva lògica evolució. De fet Vila Casas ha aparegut tradicionalment a la bibliografia, ja des d'aquells moments, com el pintor sabadellenc amb més projecció dins l'informalisme. Aquesta exposició ho demostra. Però ell no era l'únic i el grup s'anirà fent cada vegada més compacte.

Al quart número trobem una important dedicació a Manolo Hugué. Comença Carles Riba dedicant-li un poema, *Mare i infant*, a continuació tenim quatre articles, un de Pierre Camo «Esbós per a un retrat de Manolo», un d'Edmon Brazés «Manolo ceretenc», un de Josep Maria de Sucre «De l'expressió vital en l'art de Manolo Hugué» i un altre Rafael Benet «El gran Manolo», totes a par-

tir de l'exposició realitzada a l'agost de 1957 a Cerret. En realitat són quatre aproximacions pel vessant personal, anècdotes artístiques i qualitat creativa. Més que crítiques són quatre referències entranyables.

Destacarem «La llegenda de París... encara», de Joan Vila Casas. Ja feia alguns anys que Vila Casas exercitava el pinzell i la ploma, aquest article té la virtut de parlar de París, de les seves oportunitats i del seu mite, d'una manera atractiva i literària. Diu l'autor que en altres temps va ser Roma la que va crear estil, escola i mite, mentre que el mite de París encara no arriba als cent anys. L'impressionisme, Montmartre, el pintor de fora, la Belle époque, etc, s'anaven convertint en llegenda, recent i molt diferent d'aquelles del Renaixement, però una llegenda que al cap i a la fi s'idealitza. També es troba a París, però, un petit grup que treballa molt bé, cosa que justifica aquest paper de la ciutat. L'article és un intent de convèncer de la necessitat del bon treball i alhora de la seva escassetat. Lògicament, els viatges i les beques a París van contribuir en gran mesura a la formació d'alguns artistes com Castells, Vila Casas, Duque, Angle, entre d'altres. També és aquest el moment en què el Cercle Maillol, de l'Institut Francès de Barcelona, encara que ja havien començat a fer-ho a finals dels anys quaranta, promou una gran quantitat d'ajudes. El contacte amb aquest grups estava assegurat perquè Andreu Castells era molt amic de Josep M. de Sucre, col·laborador de *Riutort* i que va ser president del Cercle fins el 1963.

L'editorial del núm. 5 recorda els Salons d'Octubre i el que aquestes edicions van suposar per a l'art a Catalunya. Es diu, referint-se als anys anteriors *"Era un estado artístico generalizado, pero no total, de coma permanente. Escondidos en medio de la muchedumbre había una serie de hombres que perseveraban en unas ideas muy alejadas de lo que entonces se entendía, en los medios cultos, por arte. [...] [Després del llibre de Cirici sobre Picasso] . Todos los artistas más o menos actuales se movían como si conspirasen, casi en clandestinidad. [...] Hacia más de diez años que duraba el obscurantismo artístico"*. L'article està escrit en tercera persona, però es fa subjecte implicat en la recuperació cultural i artística del país. En aquest sentit es reconeix als salons un important paper d'actualització en aquells anys, pro-

jectant artistes i qualitat fora de Catalunya. També s'esmenten les dificultats per mantenir-lo en aquells moments. Aquest editorial és interessant perquè és un testimoni implicat d'aquells moments

Un altre article molt interessant és el de Josep M. de Sucre «Mots a un esteticista cent per cent». Destaquem aquest perquè fa una immersió en pur llenguatge filosòfic per acabar justificant l'existència dels ismes en art, mai definitius i sempre necessaris. L'hem trobat amb força vigència: *"La reconquesta de la gràcia? De la que gaudien els grecs? Aquesta no és la realitat emotiva directa de la vida actual europea. [...] Mai cap isme no resoldrà la perfecció en art. Cal, però, que hi siguin: oregen el clima de les concrecions anquilosades"*. De fet, i seguint les actuals discussions sobre figuració-abstracció i les tendències d'alguns museus, la discussió no s'ha acabat, ni sembla que s'hagi d'acabar de moment.

Al núm. 6, «Sala de arte actual» és el títol de l'article de Pere Galí que ens presenta les activitats d'aquest espai de l'Acadèmia de Belles Arts de Sabadell. Es tracta d'una sala d'exposició permanent de l'esmentada entitat. A les tres edicions es va intentar reflectir el treball dels artistes que presentaven l'obra més polèmica del moment. Cal destacar aquesta última frase perquè determina quin era el criteri que s'aplicava en la selecció i, segurament, valoració d'obres. Sense implicar-se en la vàlua profunda que tenien, que, segons els organitzadors, vindrà donada o reconeguda pel temps, Pere Galí fa un comentari intentant resistir-se a la moda, a la frivolitat del moment. A la primera es van presentar Romà Vallès, Andreu Castells i Josep M. Brull; a la segona Vila Plana, Jaume Deu i Trinitat Sotos; a la tercera edició, en dos moments diferents es presenta Pere Valls Bonet, Josep Llorens, Alfons Borrell, Antoni Angle i Maria Rosa Nin. L'article està a mig camí entre el reconeixement i el clar distanciament d'algunes tendències, concretament de l'informalisme més extrem. Malgrat tot, Pere Galí reconeix l'esforç sincer d'alguns, sobretot de Romà Vallès, i s'acompanya l'escrit amb una serigrafia inèdita de l'artista.

Després ens trobem amb un article d'Oriol Bohigas, en el qual s'interroga sobre l'art que correspon al nostre temps. En un petit article queden qüestionades totes les arts actuals i la seva funció

“Al público ya no le sirven para nada. ¿Un retrato familiar? ¿Una pintura mural ingenuamente aleccionadora? ¿Esa pintura de caballete, de Tàpies o Togores—que importa— para llenar paredes de viviendas bonificables de 80 m²?” El que interessa, segons ell, és un nou art integrat en la vida i la problemàtica del moment, social, tècnic, industrial, etc. perquè després de les grans creacions només queda un camí *“Un arte nacido en el suicidio heroico de las artes tradicionales. Como estos insectos que mueren después de engendrar. [...] Queda de todas formas un camino. La pintura y la escultura (y quizás cierto aspecto de una arquitectura esteticista) van a ser ese constante laboratorio para crear las formas, las técnicas, los medios de expresión que habrá de desarrollar hasta el infinito, hasta sus más insospechadas posibilidades, el nuevo arte industrial.”* Realment, aquest article manté una gran vigència en l'actualitat perquè comporta punts de vista encara no superats, tot i que si abans eren molt limitats a alguns cercles, avui són molt més compartits i de domini públic.

L'editorial d'aquest número 7, amb el títol *“Comprometerse, he aquí la cuestión”* demana compromís i responsabilitat amb el seu temps a qualsevol artista que es tingui per tal, es presenta com a l'element més difícil i irrenunciable. Apareix amb un dibuix de taumàquia de Picasso i està signat per l'Arrahonès. Aquesta revista, la núm. 8-10, és la primera que, per diverses causes, comença a alterar la numeració. També es completa amb aquesta el primer volum, així que es publica l'índex dels 10 primers números. Es comença amb un poema d'Espriu en lloc de l'habitual editorial, *«Hem rebut en el rostre»*, continua amb alguns articles de teatre i cinema. Andreu Castells fa referència a la participació de Joan Miró i Llorens Artigas en l'elaboració del mural de la UNESCO, es parla de la trajectòria d'aquests artistes i d'alguns detalls de la feina que fan.

El següent article és de Josep M. Garrut *«De lo ridículo a lo sublime sólo hay el genio. Sobre el caso Gaudí»* en el qual es compara Gaudí amb Wagner o Charlie Chaplin. Després dos articles molt interessants sobre la XXIX Biennial de Venècia. D'Enrico Nuti *«Carta de Livorno»* i de Josep M. Brull *«La escultura»*. Per la seva banda, Josep M. Brull parla del reconeixement que J. E. Cirlot havia fet ja un any abans de Chillida, reconeixement que ara es confirmava a Venècia. Dedicava quasi la meitat de l'article a

parlar de l'escultor i a la resta fa una passada per l'escultura més rellevant de la Biennial: Braque, Boccioni, Shindo Tsui, Pevsner o Fritz Koenig.

Finalment, Joan Josep Tharrats acompanya amb un petit escrit una maculatura inèdita, defensa que *«per un pintor d'avui el millor compromís és no tenir-ne cap.»* perquè se suposa que l'artista s'ha de renovar constantment com una necessitat, no com una moda.

Al núm. 11 es comprova que les editorials sempre marquen la direcció d'una revista, *Riutort* no podia ser menys. En aquest número es pregunta per l'objectiu que es va marcar d'afavorir la discussió sobre l'actualitat de l'art, sense caure en localismes estrets, cosa que seria una introversió absurda.

Joan Arquimbau, a *«El arte actual y la crítica»* fa una crida a la crítica, demanat que es posi al costat d'una tendència, *«En estos momentos lo que la pintura pide al crítico es que se enrole en ella. La crítica de hoy viene a ser como una liza donde cada combatiente defiende los colores de su pintor, sin que tengan demasiada importancia los argumentos, comprendiendo el insulto o la ignorancia erigida en método.»* Està molt en contrast amb les tendències que alguns crítics manifesten avui dia als mitjans de comunicació, però ens serveix per ponderar la valoració que en aquell moment es podia fer d'obres i artistes. L'autor argumenta la seva posició amb exemples europeus molt rellevants com Kandinsky, la revista *Cimaise*, *L'Oeil*, *l'École de Paris* o *Pierre Montal*.

Juan-Eduardo Cirlot parla a *«Las planimetrías de Juan Vila Casas»*, en un llenguatge literari molt acurat, del contingut de les obres de l'artista, unes obres que tenen gran valor com a conjunt, d'execució formalista, però amb un fons d'elaboració abstracta, sense el patetisme de Wols. Així que per classificar aquestes obres Cirlot invoca un nou concepte: la nova objectivitat. Aquest últim concepte ens crida l'atenció perquè es troba als seus moments inicials *“En cambio, la obra de Vila Casas es de calma objetividad, serena, despojada de patetismo y de impulsos de atormentar la materia. Esto nos parece contrario a la tendencia informal característica. Así que, para clasificar debidamente sus obras, debiéramos invocar un nuevo concepto, aún por definir, que buscaría una “nueva objetividad” dentro de los cauces de*

la sensibilidad más reciente.” L'article de J.E. Cirlot, en poc menys d'una pàgina, posa de manifest no només la seva categoria literària i l'artística de Vila Casas, sinó que demostra la gran actualització dels articles i temes que apareixen a *Riutort*.

David Graells a «Desacuerdo permanente» vol posar de manifest l'actitud generalitzada a molts pintors de passar-se a les noves tendències, cosa que dificulta molt distingir entre oportunisme i sinceritat. Tot l'article gira al voltant d'aquest tema, no sense un to de decepció i resignació.

El núm. 12-16 es tracta d'una edició especial dedicat a l'art i els escrits dels nens de la comarca amb motiu de la celebració del 1er centenari de la Caixa d'Estalvis de Sabadell, 1859-1959.

La justificació que es fa al final i a l'Editorial parla d'una iniciativa de revalorització de l'art infantil, amb valor en si mateix, al marge fins i tot de possibles motivacions pedagògiques. El que crida l'atenció d'una forma important ha estat la resposta tècnica al projecte, intentant traslladar a la revista de la forma més fidel i digna les obres presentades. Fulls de colors, paper vegetal, impressió de les obres a part i afegides a les pàgines, etc. Una interessant iniciativa i una bona feina. La transcendència d'aquest número serà molt gran. Resulta curiós segurament que sigui aquest el fascicle més famós i conegut de *Riutort*. Es van demanar exemplars des de molts països i sens dubte és el que va contribuir a la seva difusió; destaca el contingut i sobretot la seva bella factura.

El núm. 17-18 està dedicat quasi íntegrament a temes d'art. En primer lloc, tenim una discussió molt interessant amb personatges molt rellevants³⁴ «Debate sobre el arte de hoy», amb la participació de: dos escultors, Àngel Ferrant i Subirachs; un paleobiòleg, Dr. Miquel Crusafont Pairó; un poeta, Jesús Massip Fonollosa; dos crítics, Àngel Marsà i Antoni Pericàs; sis pintors, J. J. Tharrats, Antoni

Angle, Romà Vallès, J. Llorens Baulés, Jacint Morera i Jordi Mercadé; un escriptor, Joan Blanquer; i finalment un espectador.

En realitat la discussió en si és poca cosa perquè tots els participants tenen una posició molt favorable a les noves tendències, en tot cas notem cert contrast entre el llenguatge més radical d'alguns com Tharrats i la nul·litat total de l'espectador. Sobre el futur ningú no es compromet gaire, només Subirachs vol lligar l'art a l'arquitectura i Pericàs aposta pel constructivisme. De qualsevol forma, es deixa veure de quina manera es veu o es verbalitza la situació artística del moment. La revista no només informa, sinó que, d'una forma força explícita en alguns moments, pren clarament partit per les noves tendències.

D'Àngel Marsà es troba «Cruz y raya del IV Salón Bienal». Aquí, com a l'anterior edició de la Biennial del 57, Marsà observa gran confusionisme, encara que reconeix la vàlua d'alguns dels més constants i rellevants com Andreu Castells, Romà Vallès, Joan Bermúdez, Lluís Vila Plana, Llorenç Balsach, Antoni Angle o Joaquim Montserrat.

El número 19 és un dels més curts. Només tenim l'Editorial i dos articles. L'Editorial és una actitud defensiva sobre els atacs a la revista. L'editorialista s'identifica amb «ells» i amb tota aquella gent que es compromet.

«I aleshores vindrà aquell home que sempre diu: "Aquesta colla la saben llarga, són uns garneus. Ells s'ho arreglen al seu gust". I té tota la raó. Però qui són "ells"? Això ja és més difícil d'aclarir. "Ells" som els que intentaríem, almenys, alguna vegada, comprometre'ns. Implica posteriorment a l'Antoni Angle, defensant el dret a ser un "d'ells"».

El núm. 20-24 és una d'aquelles edicions que aplega diversos números, i també tanca el segon volum de la publicació, amb l'índex des del núm.

³⁴ Les preguntes que van fer servir de guió les reproduïm totes juntes a continuació:

1a ¿Por qué causa física o moral, el arte, en general, ha derivado hacia la abstracción, y la síntesis y el informalismo?

2a ¿Cuál es su opinión sobre el arte más inquieto de hoy día?

3a ¿Qué opina sobre el arte actual sabadellense?

4a ¿Cree que existe diferencia entre el expresionismo actual

y la abstracción o el informalismo? ¿No es un engaño que nos hacemos los contemporáneos para entendernos? ¿Si en su momento, por ejemplo, Ingres y Delacroix, mantenían unas posturas equidistantes, como es que ahora, a golpe de vista, nos damos cuenta de que ambos formaban parte del mismo momento?

5a ¿Cuál puede ser la salida del arte de hoy día? Intento de vaticinio."

11 fins al 24. Està dedicat íntegrament a la poesia, com a homenatge a Carles Riba i amb reproduccions impreses molt interessants. Ja hem comentat que aquest número va provocar força polèmica. Concretament, a *El Correo Catalán* apareix una nota de Joan Arcs en què es critica obertament el concepte i el criteri de la selecció que ha fet de joves poetes catalans. Darrere hi ha també una polèmica sobre seguidors i detractors de Carles Riba. Guillem Viladot la contesta el 24 de juliol, també a *El Correo Catalán*. El to de Joan Arcs el 28 de juliol i el 2 d'agost ja és realment desagradable. Guillem Viladot es va posar en contacte amb Andreu Castells amb una carta del 21 de juliol per fer-li saber de la polèmica i de la seva posició. També a la revista *Destino* del 2 de juliol apareix un comentari de Viladot.

El cert és que la participació és molt nombrosa i, a la llarga, s'ha demostrat que alguns noms eren bons valors de la literatura catalana. No citarem les obres, però sí els poetes: Joan Argenté, Guillem Viladot, Francesc Vallverdú, Antoni Garriga, Jesus Massip, Joan Montsech, Isidre Moles, Antoni Sala, Joan Casals, Joaquim Horta, Josep Maria Ollé, Joan Julià Maimo, Joan Millà, Anna Rosés, Antoni Balhero, Feliu Comella, Francesc Garriga, Miquel Martí i Pol, Joan Vergés, Núria Sales, Lluís Serrahima, Antoni Sabat, Joaquim Vilar i Jordi Domènech. A més, també van participar amb il·lustracions a l'homenatge: Bermúdez, Castells, Cuixart, Maria Girona, Hurtuna, Llorens Artigas, Morera, Ponç, Ràfols Casamada, Tàpies, Tharrats i Vila Puig. El núm. 25 és un número molt breu, un poema de Joaquim Horta i dos articles dedicats al pintor Manuel Duque. Un de Julien Alvard i l'altre d'Andreu Castells. Castells fa una lleu passada per la vida artística del pintor i Alvard entra de ple al tema gestual. De fet, als articles que anem trobant al llarg de la revista ens adonem que la formació, els antecedents, tenint a més en compte que molts són d'inclínacions informalistes, comencen a mitjan dècada anterior. En el cas dels que es formen a Sabadell tenen com a professors Vila Puig, Vila Arrufat, Vilatobà, etc. Tots es lliguen a l'Acadèmia, i molts tenen algun viatge a París com és ara el cas de Duque.

El núm. 26-32 és un altra edició especial, dedicat a la Història de l'Art del teixit a Sabadell amb motiu del V centenari del Gremi de Paraires de Sa-

badell. D'aquest ja hem comentat abans, de la mateixa manera que amb l'especial dels nens (12-16), la gran qualitat d'impressió i la creativitat a l'hora de resoldre la fidelitat a l'original, utilitzant en la publicació tècniques de mostrar amb la incorporació de petits fragments de teixit prou exemplificadors del disseny tèxtil.

És una edició molt extensa i interessant, amb articles de diferents èpoques històriques, clàssica, pregremial, iconografia i creences dels gremis, l'ofici, etc. Però entre tots en trobem tres de més rellevants, encara que no entren de ple al nostre treball, "Valoración artística y colección del tejido" de Francesc Torrella Niubó, "Tejido i plástica" d'Alexandre Cirici Pellicer i "La creación artística de tejidos" de Josep Llorens Baulés. De fet els citem perquè tots tres articles relacionen el teixit amb l'art. El de Torrella ens fa una panoràmica sobre la història de la consideració del teixit com a art, a partir d'iniciatives a Lió, i de les diferents institucions i museus dedicats a recollir i documentar la seva evolució. L'article de Cirici Pellicer ens situa en la discussió teòrica del teixit com a art a partir de les aportacions que ja va fer en aquest sentit la Bauhaus, i analitza després les manifestacions sobre el teixit agrupant-les en tres famílies: família A, família B i família C. Cadascuna d'aquestes famílies té una plástica concreta que es manifesta en diferents moments històrics, i que a més a més queda reflectida en les manifestacions de tota la història de l'art. El tercer article que referenciem, el de J. Llorens Baulés, ens posa al corrent del paralelisme entre pintura i teixit, on forma, matèria i color són els elements bàsics de l'artista. Posteriorment ens posa al corrent de les limitacions i les particularitats tècniques del creador tèxtil i de les aportacions directes que determinades tendències artístiques han fet sobre el teixit.

Aquest número 33 està dedicat íntegrament al grup Gallot. Hi ha un article d'Antoni Angle i Llorenç Balsach, una altre de Xifré Morros, una presentació dels membres del grup i un article de Cirici Pellicer "Unos limbos y un cielo". Als tres articles es mostra la intencionalitat del grup, sobretot al primer, Cirici ens parla de la seva força creativa d'acció i de gest.

L'article d'A. Angle i d'en Balsach "El cigar a la boca i la ploma al barret" és en realitat un petit

manifest en el qual es qüestiona qualsevol fet o esdeveniment, l'absurd de moltes coses quotidianes. Xifré Morros ens fa un petit comentari biogràfic de cada pintor i Cirici Pellicer ens fa uns petits comentaris sobre el tarannà artístic de cada pintor.

En realitat, el més important en aquest número és la naturalitat. L'activitat de Gallot es comenta donant aquesta sensació d'estar parlant d'un tema ja establert, i ho era, però no tant. És una actitud dels autors dels articles i de la revista. Pensem que podem fer dues lectures: Gallot inicia el seu camí, encara que sigui curt. Una altra lectura podria ser que un grup d'artistes culmina un camí de dificultats fins a arribar a una fita, Gallot, que serà efímera però intensa.

El núm. 34 és de gener de 1961. No hi ha dubte que el 1960 va ser l'any artístic de Sabadell. Importants exposicions sobre Picasso, Gallot en acció a Sabadell i a Barcelona, exposicions de Fàbregas, expansió de Vila Casas, atenció de la premsa i la crítica... Aquest número està dedicat a aquests esdeveniments més importants. Es tracta d'un document de l'època.

El núm. 35 està dedicat a una enquesta realitzada a la ciutat: "¿Sabe usted que en Sabadell sólo hay 8 millones y medio de libros?" S'explica com ha estat preparada i ens donen unes dades interessants des del punt de vista sociològic i cultural.

El núm. 36-39 és un especial dedicat a Joan Vila-Puig. Pràcticament tot està redactat per Joan Cortés. Cal destacar, a més de la informació sobre el pintor, la qualitat de les pàgines i les reproduccions d'obres. En aquest cas, a diferència de les anteriors o de la 12-16 o la 26-32, les reproduccions són pàgines completes de policromia. Aquest número de la revista està imprès ja a l'empresa d'arts gràfiques d'Andreu Castells.

I per últim, el núm. 40 està dedicat a presentar quatre poetes d'última hora a la ciutat: Josep Ramon Bach, Francesc Bellmunt, Francesca Company i Albert Plans.

ASPECTES FINALS

Sobre l'època de la postguerra, i sobre les dècades immediatament següents, cada vegada es compta amb més treballs que permeten anar re-

construint la història dels anys 40 i 50, un període tan recent com fosc i difícil. Segons els nostres estudis, s'han enfocat cap a l'art desenvolupat a les comarques, s'ha anat descobrint, o segurament seria més just dir redescobrint, fets, esdeveniments i persones molt més destacades del que en un primer moment podríem imaginar. Fets i persones a voltes oblidades de la historiografia, perquè també semblava oblidar-se tota una època. Aquest és el cas de la revista *Riuort*. Una revista modesta en tiratge i editada a Sabadell, però amb bons articles i col·laboracions.

Només s'ha fet un intent de buidatge de la revista, centrant-se principalment en el tema d'arts plàstiques. La part literària encara està per estudiar, com també la resta de continguts col·laterals o menors que hi toquen. Entre d'altres, el ressò i la transcendència de la publicació a la ciutat també necessita matisos sociològics. Des d'aquestes pàgines volem animar algú perquè continuï i es pugui tenir una visió més completa.

La història de l'art local és encara molt limitada. Si fem una ullada a la bibliografia artística de l'època acabarem aviat la recerca. Si a més busquem treballs que ens aclareixin l'aportació des dels àmbits geogràfics comarcals a la història de l'art català, encara en trobarem menys. Llegirem moltes vegades la mateixa història centrada en els fets i les persones més destacades a Catalunya. La tasca que entitats de tot tipus i les administracions locals poden donar lloc que en un futur la situació sigui diferent. De moment es fan exposicions, es publiquen materials, s'organitzen xerrades i es promouen treballs que promocionen aquests temes. De fet, aquest article deu molt la bona acollida que ha tingut el treball d'investigació a l'Arxiu Històric de Sabadell i sobretot al Museu d'Art de Sabadell. Des d'allà se'ns ha animat i ara es facilita aquesta publicació.

També voldríem manifestar el gran paper en la realització d'aquest estudi d'en Marc Castells, fill del Sr. Andreu Castells, director de la revista. Tota la documentació relativa a aquesta publicació, correspondència, originals, permisos i censura, etc., el Sr. Andreu Castells la va recollir acuradament en arxius numerats de l'1 al 7, quatre dels quals estan fins i tot enquadrats i els tres restants estan ordenats esperant ser relligats i enquadrats. Aquests

arxius, a més de tenir gran importància històrica, són també un document íntim i familiar. És per aquesta raó que volem agrair la disposició que en Marc Castells ha mostrat des del principi: generosament ens ha convidat a casa seva i ens ha facilitat l'espai adequat i els esmentats arxius per poder fer el treball. Moltes de les seves explicacions i del temps que gustosament ens ha cedit ens han estat de gran utilitat. Sense aquesta col·laboració aquest treball hauria estat forçosament molt més limitat.

BIBLIOGRAFIA

- AAVV (1997). Catàleg Alliance Française, *Expositions 97-98*. Sabadell.
- AAVV (1984). *Art català. Estat de la qüestió* dins V Congrés CEHA, Barcelona, Diputació de Barcelona, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya.
- AAVV (1994). Catàleg *Col·lecció Riera. Anys 40*, Barcelona, Generalitat de Catalunya Departament de Cultura.
- AAVV (1985). *Catàleg de la Xarxa Cultural*, Barcelona.
- AAVV (1984). *V Congrés Espanyol d'Història de l'Art*, Actes, Barcelona, Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura, 1984.
- AHS (Arxiu Històric de Sabadell). Arxiu Simó Bach (06.03.07) *Dossiers personals*: CASTELLS I PEIG, Andreu 27/18. MIRÓ I MAYNOU, Baldiri 66/10. ROCA I RICART, Raimon 86/13. VILA CASAS, Joan; (a) Carles Valls 108/12. VILA PLANA, Francesc 109/8. VILA PLANA, Lluís 109/9.
- ARMC (Arxiu Riutort. Marc Castells)
- Miquel BACH (1991). «El coro de Santa Rita, al·trament anomenat Grup de Sabadell» (I i II) *Arraona*, 9 i 10, tardor 1991, primavera 1992.
- Miquel BACH (1988). «Notícia d'Armand Obiols», dins Armand Obiols *Mirall antic i altres poemes*, Sabadell, Ajuntament.
- Miquel BACH (1999). «Una Mirada indiscreta», *Nexus* (Barcelona), núm 22, juliol de 1999, p. 2-15.
- Montserrat BADIA, Pilar PARCERISAS (1994). «Els anys quaranta. Bases per a una cronologia (1935-1951)» dins Catàleg *Col·lecció Riera. Anys 40*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura.
- Montserrat BADIA, Pilar PARCERISAS (1994). «Biografia General» dins Catàleg *Col·lecció Riera. Anys 40*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura, 1994.
- Maria Josep BALSACH PEIG (1982). *El signe, el gest i l'acció: el «Grup Gallot»*, Bellaterra UAB, tesi de llicenciatura dirigida per Maria Teresa Camps.
- X. BARRAL I ALTET; O. BOHIGAS; L. CIRLOT; J. CORREDOR-MATHEOS; E. JARDÍ; T. LLORENS; A. LLORENTE; H. PIÑÓN; J. SAMSÓ; A. TÀPIES (1996). «Introducció», «El monument als caiguts franquistes de Clarà» i «Debat» a *L'art de la victòria. Belles arts i franquisme a Catalunya*. Barcelona, Columna.
- Maria Teresa BARRIO OLANO (1984). *Le peintre espagnol Manuel Duque: Sa vie et son oeuvre*. París, Tesina dirigida per M. Bernard Dorival, dipositada a l'Arxiu Històric de Sabadell.
- Josep BENET (1995). *L'intent franquista de genocidi cultural contra Catalunya*. Barcelona. Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- Oriol BOHIGAS (1996) «Sobre l'arquitectura dels anys quaranta a Barcelona» i «Debat» a *L'art de la victòria. Belles arts i franquisme a Catalunya*. Barcelona, Columna.
- Valeriano BOZAL (1992). *Pintura y escultura españolas del siglo XX (1939-1990)*, dins Summa Artis, vol. XXXVII, Madrid, Espasa Calpe.
- Francisco CALVO SERRALLER (1985). *España. Medio siglo de arte de vanguardia, 1935-1985*, Madrid, Ministerio de Cultura/Santillana.
- Maria Aurèlia CAPMANY (1973). «Ètica i estètica dels anys 40-50». *Ètica i estètica dels anys 40-50*, Barcelona, Caixa de Pensions.
- Lluís CASALS I GARCÍA (1981). *Joan Oliver i la «Colla Sabadell»*, Conferència, Sabadell, quaderns d'arxiu de la Fundació Bosch i Cardellach Núm. XXXVII, 26-5.
- Josep CASAMARTINA (1989). «Estudi preliminar» dins el catàleg *La muntanya i el meandre*, Sabadell, Museu d'Art de Sabadell.
- Andreu CASTELLS I PEIG (1956). *Antologia*, Sabadell, Ajuntament de Sabadell.
- Andreu CASTELLS I PEIG (1961). *L'art sabadellenc. Assaig de biografia local*. Sabadell, Riutort.
- Andreu CASTELLS I PEIG (1983). *Sabadell. Informe de l'oposició*. Sabadell, Riutort.
- Alexandre CIRICI I PELLICER (1973). «La generació del mig». *Ètica i estètica dels anys 40-50*, Barcelona, Caixa de Pensions.

- Alexandre CIRICI I PELLICER (1982). «Història del disseny a Catalunya» a Llibre blanc del disseny a Catalunya, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1982.
- Lourdes CIRLOT (1984). «Bibliografia sobre l'art català de postguerra» dins *Art Català. Estat de la Qüestió* al V CEHA, Barcelona, Diputació de Barcelona.
- Lourdes CIRLOT (1990). *Catàleg L'informalisme a Catalunya*, Barcelona, Planeta/ Generalitat de Catalunya.
- Lourdes CIRLOT (1996). «Debat» a *L'art de la victòria. Belles arts i franquisme a Catalunya*. Barcelona, Columna.
- J. CORREDOR-MATHEOS (1964). «Los núcleos artísticos catalanes» dins *Suma y Sigue*, 5-6, 10-1963/3-64
- J. CORREDOR-MATHEOS (1971). «Avanguardia Catalana», *D'ARS*, Núm. 56-57, p.18-83.
- J. CORREDOR-MATHEOS (1996). *La segona meitat del segle XX*, dins *Història de l'Art Català*, vol. XIX, Barcelona, Edicions 62.
- J. CORREDOR-MATHEOS (1996). «Escultura monumental i pintura d'inspiració franquista» i «Debat» a *L'art de la victòria. Belles arts i franquisme a Catalunya*. Barcelona, Columna.
- M. CUADRADO; C. GARCÍA; E. PERPINYÀ (1998) «10 anys del Servei de Documentació d'Història local de Catalunya de la UB», dins *Plecs d'història local*, núm.73, *L'Avenç* (Barcelona), núm. 222, febrer.
- M. CUADRADO; C. GARCÍA; E. PERPINYÀ (1998). «CHLIO: La base de dades d'història local de Catalunya», dins *Plecs d'història local*, núm.73, *L'Avenç* (Barcelona), núm. 222, febrer.
- M. CUADRADO; C. GARCÍA; E. PERPINYÀ (1998). «Les bases de dades comarcals: l'exemple "Cordina"», dins *Plecs d'història Local*, núm.73, *L'Avenç* (Barcelona), núm. 222, febrer.
- Francesc FONTBONA (1977). «Las artes plásticas (1939-1960)». *Destino*, núm. 2051, p. 98-101.
- Joan GARRIGA I MANICH (1944). «Las bellas artes en Sabadell, notas para un estudio histórico». Sabadell, *Museo de la ciudad de Sabadell*.
- Sebastià Gasch (1946). «Pintores jóvenes», *Destino*, núm. 486.
- Montserrat GIMÉNEZ TRESSERRAS; Miquel PUCHAL SÁNCHEZ (1996). *Camil Fàbregas*, Sabadell, treball premiat per la Fundació Obra Social de la Caixa de Sabadell.
- Vicenç GONZALEZ MONTPART (1997). Entrevista realitzada el 7 de juny.
- E. JARDÍ (1996). «Debat» a *L'art de la victòria. Belles arts i franquisme a Catalunya*. Barcelona, Columna, Barcelona.
- Immaculada JULIAN (1986). *Les avantguardes pictòriques a Catalunya al s. XX*. Barcelona, Els llibres de la Frontera, Amèlia Romero Editor.
- Tomàs LORENS (1996). «L'arquitectura del franquisme» a *L'art de la victòria. Belles arts i franquisme a Catalunya*. Barcelona, Columna.
- Àngel LLORENTE (1995). *Arte e ideologia en el franquismo (1936-1951)*, Madrid, Visor, La Balsa de la Medusa 73, 1995.
- Àngel LLORENTE (1996): «Artes plásticas y franquismo», «una "política de los objetos" en el primer franquismo...» i «Debat» a *L'art de la victòria. Belles arts i franquisme a Catalunya*. Barcelona, Columna.
- Néstor LUJÁN (1994). *El túnel dels anys 40*, Edicions La Campana, Barcelona.
- Antonio MARTÍ BASTÉ (1941). «De arte». *Boletín de Información Local FET y de las JONS*, Sabadell, núm. 47, 18-1.
- Francesc MIRALLES (1983). *L'època de les avantguardes 1917-1970* dins *Història de l'art català*, vol. VIII, Barcelona, Edicions 62.
- Francesc MIRALLES (1977). «Movimientos y grupos de la postguerra en Catalunya», *Pro Arte* núm. 12.
- Helio PIÑÓN (1996). «L'arquitectura del franquisme» a *L'art de la victòria. Belles arts i franquisme a Catalunya*. Barcelona, Columna.
- Arnau PUIG (1993). *Les avantguardes artístiques catalanes*, Barcelona, Barcanova.
- J.F. RAFOLS (1985). *Diccionario biográfico de artistas de Catalunya*. 4 vols., Barcelona, Diccionario «Rafols».
- Revista *Plecs d'història local*, núm.72, *L'Avenç* (Barcelona), núm. 220, desembre de 1997.
- Ignasi RIERA (1998). *Els catalans de Franco*. Barcelona, Plaza & Janés.
- Santi RIFA I SAIS (1985). «Bibliografia General» dins *Catàleg de la Xarxa Cultural*, Barcelona.
- Raimon ROCA I RICART (1997). Entrevista realitzada el 16 de juny.
- Cesàreo RODRÍGUEZ AGUILERA (1986). *Arte moderno en Cataluña*, Barcelona, Planeta.

- J. SAMSÓ (1994). *La cultura catalana: Entre la clandestinitat i la represa pública (1939-1951)*. Barcelona, vol. I, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- J. SAMSÓ (1995). *La cultura catalana: Entre la clandestinitat i la represa pública (1939-1951)*. Barcelona, vol. II, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- J. SAMSÓ (1996). «Literatura i franquisme» i «Debat» a *L'art de la victòria. Belles arts i franquisme a Catalunya*. Barcelona, Columna.
- Enric SATUÉ (1987). *El disseny gràfic a Catalunya*. Barcelona, Els llibres de la Frontera.
- Enric SATUÉ (1988). *El diseño gráfico. Desde los orígenes hasta nuestros días*. Madrid, Alianza Forma.
- SDHLC (1994). *Bibliografía sobre el Vallès Occidental (1700-1993)*. Barcelona, Consell Comarcal del Vallès Occidental.
- (SDHLC Servei de Documentació d'Història Local de Catalunya)
- A. TÀPIES (1996). «Testimoni personal» a *L'art de la victòria. Belles arts i franquisme a Catalunya*. Barcelona, Columna.
- Joan TEIXIDOR (1943). «Tiempo de Bodegones». *Destino*, núm. 315, 31 de juliol.
- Joan TEIXIDOR (1944). «Grandeza y miseria de nuestra vida artística». *Destino*, núm. 367, 29 de juliol.
- Josep TORRELLA (1973). *Notes per a un estudi de la vida cultural sabadellenca en els darrers quaranta anys*. Sabadell, Fundació Bosch i Cardellach, ponència, 15 de març.
- Josep TORRELLA (1981). *Una història de Sabadell per a tots*. Sabadell, Amics de les Arts i de les Lletres.
- Pascal TORRES-GUARDIOLA (1994). *Le Cercle Maitllo*. Barcelona, Institut Français de Barcelone, Parsifal Edicions.
- Joan TRIADÚ (1973). «Plantejament general». *Ètica i estètica dels anys 40-50*. Barcelona, Caixa de Pensions.
- Francesc VICENÇ (1973). «El Dau al set». *Ètica i estètica dels anys 40-50*. Barcelona, Caixa de Pensions.
- Antoni VILA ARRUFAT (1941). «De Arte». *Boletín de Información Local FET y de las JONS* (Sabadell), núm. 46, 4-1
- Joan VILA CASAS (1954). *Escrits*. Barcelona, Albor.
- Joan VILA CASAS (1996). Entrevista realitzada el 12 de març.
- Joan VILATOBA (1941). «Exposición de pinturas de Vila Casas y Vila Plana». *Boletín de Información Local FET y de las JONS* (Sabadell), núm. 47, 18 de gener.